

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ**

Əlyazması hüququnda

QARAYEV ZAUR AZƏR oğlu

**“KREDİTLƏRİN GERİ QAYTARILMASININ TƏMİNAT
PROBLEMLƏRİ”**

M Ö V Z U S U N D A

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060403, “Maliyyə”

İxtisaslaşma: “Bank işi”

**Elmi rəhbər:
i.e.d., prof. Ş.Ə.ABDULLAYEV**

**Magistr proqramının rəhbəri:
i.e.n. prof. R.A.BƏŞİROV**

Kafedra müdiri:

i.e.d.,prof. Ə.Ə.ƏLƏKBƏROV

BAKI – 2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
I FƏSİL BANK SİSTEMİNİN DAYANIQLIĞI – KREDİT TƏMİNATLILIĞININ ƏSASI KİMİ	6
1.1. Dayanıqlı bank sistemi və onun inkişafı	6
1.2. Bank və kredit təşkilatlarının təminatlılığının xüsusiyyətləri və əhəmiyyətli.....	9
1.3. Kommersiya bankları kredit resurslarının mühüm mənbəyi kimi...	17
II FƏSİL BANKLARIN KREDİT ƏMƏLİYYATLARININ TƏMİNATLILIĞININ TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	22
2.1. Banklarda kreditləşmə prosesinin onun təminatlılığına təsiri.....	22
2.2. Bank sektorunun dayanıqlığının təmin edilməsi prosesində kredit əməliyyatlarının təhlili.....	28
2.3. Kommersiya banklarında kredit əməliyyatlarının səmərəliliyinin və nəticəliliyinin qiymətləndirilməsi.....	44
III FƏSİL BANKLARIN KREDİT ƏMƏLİYYATLARI VƏ ONLARIN STRATEJİ YOL XƏRİTƏSİNƏ UYĞUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI	53
3.1. Borc vəsaitlərinin geri qaytarılmasında bankların kredit təminatlılığının gücləndirilməsi istiqamətləri.....	53
3.2. Kommersiya banklarında kredit əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi.....	66
NƏTİCƏ	76
ƏDƏBİYYAT	79

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Kredit təşkilatları maliyyə xidmətləri bazarında aktiv əməliyyatlar aparmaqla fəaliyyət göstərirlər. Bank sisteminin aktiv əməliyyatları həm birbaşa, həm də dolaylı yolla ölkənin iqtisadi inkişafına təsir edir. Bu işə mövzunun aktuallığını ön plana çəkir. Mövzunun aktuallığı eyni zamanda aktiv əməliyyatların təminatlılığının inkişafından irəli gəlir. Belə ki, fond bazarının genişlənməsi, investisiya qoyuluşunun artması, öz növbəsində bankların aktiv kredit əməliyyatlarını genişləndirmiş, kreditlərin geri qaytarılması məsələlərini daha da aktuallaşdırmışdır. İqtisadiyyatın davamlı inkişafı şəraitində təminatlı bank vəsaitlərinə həmişə ehtiyac vardır. Məhz ona görə də bu mövzu öz aktuallığını gündəmə gətirmişdir. Digər tərəfdən, milli iqtisadiyyatda kommersion banklarının aktiv-kredit əməliyyatlarının təhlili üzrə mövcud olan çətinliklərin aradan qaldırılması üçün əsaslandırılmış elmi araşdırmalar aparılması olduqca aktualdır.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi milli iqtisadiyyatın inkişafında bankların aktiv-kredit əməliyyatlarının çox mühüm rola malik olduğunu göstərməkdir. Dünya və valyuta bazarında, pul-kredit resursları bazarında, banklararası bazarda maliyyə-kredit münasibətlərinin mövcud durumunu kompleks araşdırmaq və onun inkişafına dair elmi cəhətdən dəqiqləşdirilmiş təklif və tövsiyələr hazırlamaqdan ibarətdir. Konkret vəzifələrə bunlar aiddir:

- bankların aktiv əməliyyatlarının mühüm xüsusiyyətləri və istiqamətlərini kreditlərin geri qaytarılmasının təminatlığı kontekstində araşdırmaq;
- ölkəmizdə kommersion banklarının kredit əməliyyatlarının mövcud vəziyyətini öyrənmək;
- kredit təminatlılığının təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər paketi hazırlamaq;
- beynəlxalq təcrübələrin yerli banklarda tətbiqi imkanlarını araşdırılmaq.

Tədqiqatın obyektı və predmenti. Dissertasiya işində tədqiqat obyektı kimi kommersion banklarının kreditlərin geri qaytarılması üzrə aktiv-kredit

əməliyyatları, tədqiqat predmetini isə maliyyə bazarlarında, banklararası bazarda, valyuta bazarında sistem banklarının aktiv-kredit əməliyyatlarının inkişafı prosesi və onların təkmilləşdirilməsi, geri qaytarılması və nəticəliliyinin qiymətləndirilməsi kimi məsələlərin araşdırılması təşkil edir.

Tədqiqatın informasiya bazası Azərbaycan dövlətinin qanun və sərəncamlarından, «Azərbaycan Mərkəzi Bankı»nın Statistik bülletenlərindən, Maliyyə Nazirliyinin məlumatlarından, Mərkəzi Bankın təlimat və hesabatlarından, mövzu üzrə jurnal və dərgilərdən, İnternet şəbəkəsinin informasiya bazası təşkil edir. Tədqiqat işində iqtisadi təhlil, müqayisə, məntiq, statistik qruplaşdırma, iqtisadi və riyazi metodlardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Milli iqtisadiyyatda kommersion banklarının aktiv-kredit əməliyyatlarının təhlili üzrə tədqiqatın nəticəsi olaraq, mövcud olan çətinliklərin aradan qaldırılması üçün əsaslandırılmış elmi praktiki araşdırmalar aparılmış və elmi yeniliklər əldə edilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

1) bankların aktiv əməliyyatlarının mühüm xüsusiyyətləri və istiqamətləri kreditlərin geri qaytarılmasının təminatlığı kontekstində araşdırılmış;

2) ölkəmizdə kommersion banklarının kredit əməliyyatlarının mövcud vəziyyəti öyrənilmiş;

3) kredit təminatlılığının təkmilləşdirilməsi üçün təkliflər paketi irəli sürülmüş;

4) beynəlxalq təcrübələrin yerli banklarda tətbiqi imkanları araşdırılmışdır. Mərkəzi Bankın kommersion banklarına verdikləri kreditlərə görə refinans uçot dərəcələri və banklararası kreditlər bazarında faizlərin azaldılmasını, kreditləşmə prosesi zamanı kreditin təminatlılığı müəssisələrin maliyyə fəaliyyətinin əsas göstəricisi kimi araşdırılmış, milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının zəruri olduğunu nəzərə alaraq, kommersion banklarının kiçik və orta biznesə maraq göstərmələrini, sistem banklarının həyata keçirdiyi əməliyyatların keyfiyyətinin artırılmasını, alternativ bankçılığın tətbiqi, banklarda rəqəmsallığın təmin edilməsini və bu əsasda kredit əməliyyatlarının təminatlılığının yüksəldilməsi üzrə təkliflər verilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, onun əsas ideyalarından, əldə edilmiş nəticələrdən, verilmiş təklif və tövsiyələrdən istifadə edilməsi ölkəmizdə bank sisteminin dinamik və effektiv inkişafına, onların kredit təminatlılığının yüksəldilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərəcəkdir.

Dissertasiya işinin quruluşu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflərdən, sxem, cədvəl və qrafikləri özündə əks etdirən kompüter yazısı ilə 75 səhifədən ibarətdir. Tədqiqatda istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı göstərilmişdir.

I FƏSİL. BANK SİSTEMİNİN DAYANIQLIĞI – KREDİT TƏMİNATLIĞININ ƏSASI KİMİ

1.1. Dayanıqlı bank sistemi və onun inkişafı

Müasir bank sistemi bank əməliyyatları tətbiq edən və iqtisadiyyatda ümumi pul-kredit mexanizmi dairəsində fəaliyyət göstərən özəl, dövlət bankları, kredit təşkilatları və ayrı-ayrı iqtisadi agentlərin məcmusudur. Bundan əlavə bank sisteminə bankların və kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə yardım edən ixtisaslaşdırılmış təşkilatlar, o cümlədən, hesablaşma-xəzinə, klirinq mərkəzləri, bank auditi və nəzarəti üzrə şirkətlər, bankların müxtəlif qiymətli kağızları üzrə fəaliyyət göstərən diler şirkətləri, listing bankları müxtəlif informasiyalarla, kadrlarla təmin edən qurumlar da aiddir.

Bəllidir ki, bank sözü italyan sözü olan «*banko*» sözündən götürülüb, stol mənasını verir. Belə stollar, yəni banklar malların ticarəti baş verən meydanlarda qurulurdu. Belə ticarət dövründə dövlət tərəfindən, ayrı-ayrı şəhərlərin və hətta ayrı-ayrı fərdlərin cəlb etdikləri rəngarəng şirkətlərdən istifadə edilirdi. Məlumdur ki, o dövrdə vahid pul sistemi formalaşmamışdı. Alqı-satqı zamanı dəyişən dəyərli, rəngarəng pullara təsadüf etmək olurdu. Belə bir dövrdə bu pulların dəyişdirilməsinin hansı ölçüdə aparılmasını məsləhət görənlər xüsusi işçilər lazım idi. Bu cür peşəkarların satış meydanında öz fəaliyyətlərini icra etmək üçün xüsusi masaları (stolları) olurdu. Əgər vurğulasaq ki, onuncu əsrdə İtaliya dünyanın ticarət mərkəzi hesab edilirdi və buraya dünyanın müxtəlif yerindən müxtəlif ölkələrin malları və pul vahidləri axışırdı, o zaman ticarət dövrüyəsində bankirlərin iştirakının zəruriliyini və onların massa-banklarının daha əhatəli formada yayılmasının səbəbini anlamaq olar.

Müasir bank, bank sisteminin müstəqil elementi kimi özündə aşağıdakıları ehtiva edir.

a) Bank müvafiq statusa, lisenziyaya, bank əməliyyatlarını icra etmək hüququna sahib olan, mükəmməl oyun qaydalarını özündə ehtiva edən, bütöv bir üzvi orqanizm kimi fəaliyyət göstərən təşkilat olmalıdır.

b) Ümumi və fərdi qanunlarla, cəmiyyətin hüquqi normaları ilə fəaliyyət göstərməlidir.

c) Ekzogen dəyişikliklərə tez bir zamanda adaptasiya olunaraq özünü tənzimləməyə, tərəqqiyə və mükəmməliyə qadir olmalıdır.

d) Bank sisteminin digər həlqələri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmalıdır.

Bankın əsas fəlsəfəsi – pul vəsaitlərinin borcludan borcalana, satıcıdan alana keçməsində vasitəçilik etməsindədir. Banklardan başqa bazarda pul vəsaitlərinin yerləşdirilməsində başqa maliyyə və maliyyə-kredit təsisatları da, o cümlədən, investisiya fondları, sığorta şirkətləri, broker, diler agentlikləri və s. iştirak edirlər.

Kredit təşkilatlarını maliyyə risklərinin subyekt kimi digər subyektlərdən fərqləndirən iki mühüm cəhət vardır:

Birincisi, banklara borclanma zəmanətləri üzrə ikili mübadilə xasdır. Onlar fərdi borc zəmanətlərini, yəni depozitləri, əmanətləri və sairəni yerləşdirərək bunun nəticəsində cəmləşdirdikləri vəsaitləri digərlərinin buraxdıqları borc öhdəlikləri və qiymətli kağızlarının əldə edilməsinə sərf edirlər. Çünki banklar öz fəaliyyətlərini maliyyə bazarlarında özlərinin borc öhdəliklərini həyata keçirən maliyyə broker və dilerlərindən fərqli olaraq reallaşdırırlar.

Digər tərəfdən banklar hüquqi (müəssisələr) və fiziki şəxslər qarşısında öz üzərlərinə götürdükləri qeyri-şərti borc öhdəliklərini mütləq müəyyən edilmiş borcun ayırırlar. Misal üçün müştərilərin vəsaitlərinin ayrı-ayrı hesablara və əmanətlərə yerləşdirilməsi zamanı, əmanət sertifikatlarının buraxılması zamanı və s. Beləliklə, banklar vəsaitlərini xüsusi səhmlər buraxılması yolu ilə mobilizə edən digər investisiya fondlarından əsaslı şəkildə fərqlənirlər. İcbari müəyyənləşdirilmiş borc öhdəlikləri üçün isə banklar daha iri riskə məruz qala bilirlər. Beləki, bazar konyukturundakı dalğalanmalardan asılı olmadan onlar zərurət kimi ödənilməlidir. Amma hər hansı bir investisiya fondu və şirkəti aktiv və passivlərinin dəyərinin dəyişməsindən formalaşan riskləri özünün sistematik səhmdarları arasında bölüşdürür. Kommersiya banklarının səciyyəvi xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, onların fəaliyyətinin leytmotivi gəlir əldə etməkdən ibarətdir.

Bank sistemi həmişə aktiv dinamik vəziyyətdədir. Başqa sözlə, sistem mütəmadi olaraq inkişafdadır və burada iki əsas cəhəti qeyd etmək lazımdır.

Birincisi, bütöv bank-kredit sistemi inkişaf edir, dəyişir və yeni struktur elementləri daha da genişlənir. Azərbaycanda bank sektorunun son onillik tarixinə nəzər yetirdikdə həmin dövrün əvvəllərində xırda kapitalla malik xeyli bankların yarandığını görə bilərik. «Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında» və «Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında» qanunlar qüvvəyə mindikdən və digər normativ aktlara əsasən ciddi qanunverici baza formalaşdıqdan sonra bankların sayı xeyli azaldı, fəaliyyətdə olan kredit təşkilatları yeni mahiyyət, keyfiyyət əldə etdilər. Müxtəlif sahələrə xidmət edən müxtəlif banklar yarandı.

İkincisi, bank sektoru daxilində mütəmadi olaraq əlaqələr meydana çıxır. Belə əlaqələr həm mərkəzi bankla özəl banklar arasında, habelə kommersiya bankları arasında yarana bilər. Banklar bir-birinə xeyli sayda xidmətlər göstərə bilər, banklararası kredit əlaqələrində birgə projətlərin maliyyələşməsində iştirak edə bilərlər. Bank birlikləri kimi müxtəlif formalı strukturlar yarada bilərlər. Banklar da hər hansı bir təşkilat kimi müəyyən olunmuş idarəetmə aparatına malik ola bilərlər. Onun strukturuna öncə bank fəaliyyətinin xarakteri təsir edir. Bankın da bütün başqa təşkilatlar kimi, rəhbər və xidmət şöbələri, mühasibatlığı, kadrlar şöbəsi və digər şöbələri vardır. Eyni ilə bank xüsusi orqan kimi, pul-kredit institutu kimi çıxış edə bilər. Buna görə də, onun icra orqanının idarəçilik strukturu yerinə yetirdiyi fərdi fəaliyyətə uyğun xarakter daşıyır.

Paylayıcı mərkəzləşdirilmiş bank sistemində: dövlət – yeganə mülkiyyət sahibidir, birpilləli bank sistemi və bank idarəçiliyində dövlət inhisarçılığı, vahid bank-kredit siyasəti, dövlət banklarının bütün öhdəlikləri üzrə cavabdehdir, banklar hökumətə birbaşa tabedir və onun operativ fəaliyyətindən xeyli asılıdırlar, kredit və emissiya əməliyyatları əsasən bir bankda cəmlənir, bankın rəhbəri mərkəzi icra və ya yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən müəyyən edilir.

Paylaşdırıcı mərkəzləşdirilmiş bank sistemindən fərqli olaraq prudensial tənzimləmə və nəzarət prinsipli bank sistemində dövlətin bank orqanları üzərində

inhisarçılığından söhbət belə gedə bilməz. Belə sistemdə bank rəqabəti mühüm amillərdəndir. Belə sistemdə pul emissiyası mərkəzi bankın sərəncamında, kredit emissiyası isə özəl kommərsiya banklarında cəmləşdirilir. Başqa sözlə, müəssisələrin, təşkilatların və əhalinin kreditlə təminatı fəaliyyətdə olan müxtəlif banklar tərəfindən, yəni kommərsiya, investisiya, innovasiya, ipoteka, depozit, alternativ və digər banklar tərəfindən reallaşdırılır. Özəl kommərsiya bankları dövlətin öhdəliklərinə görə cavabdehlik daşımır və eyni zamanda dövlət də öz növbəsində kommərsiya banklarının öhdəliklərinə heç bir cavabdehlik daşımır.

Müasir dövrdə bank infrastrukturunun mühüm elementlərinə aşağıdakılar aiddir:

1. Qanunvericilik normativləri (kredit təşkilatının formasını, onun yerinə yetirdiyi əməliyyat növlərini dəqiqləşdirən normalar).

2. Əməliyyatların icrasının daxili qaydaları (qanunvericilik normalarını yerinə yetirən, əmanətçilərin, bankın klientlərinin maraqlarını qoruyan, əsasən bankın özəl maraqlarını qoruyan qaydalar, metodiki göstərişlər).

3. Uçot audit, hesabat, analitik bazanın düzülüş qaydası, prudensial nəzarət, dəqiq tənzimləmə.

4. Bankın idarəetmə aparatının tərkibi.

Bu baxımdan bank – sənaye-istehsal müəssisəsi deyil, vasitəçi müəssisəsidir. Bankın vasitəçiliklə əlaqəsi təsadüfi deyildir. Bank həqiqətən də resursları «alır» və resursları «satır», vəsaitlərin yenidən bölgüsü sahəsində fəaliyyət göstərir. Nəticə etibarilə malların mübadiləsinə xidmət edir.

1.2. Bank və kredit təşkilatlarının təminatlılığının xüsusiyyətləri və əhəmiyyəti

Retrospektiv planda bir təsisat kimi bank uzun bir inkişaf yolu keçmişdir. Hələ keçmiş zamanlardan bank pul qorunan bir anbar kimi təsəvvür edilirdi. Ancaq belə anlam nə bankların mənasını tam aydınlaşdırmır, nə də təsərrüfatdakı təyinatını tam açır. Bütövlükdə isə onun məzmununu və mahiyyətini

aydınlaşdırmır. Belə ki, banklar yalnız pul dövriyyəsini formalaşdırmaq və kreditləşməni reallaşdırmaq deyil, eyni zamanda iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarının və ayrı-ayrı layihələrin kreditləşməsi, sığorta işinin tətbiqi, qiymətli kağızların listinqi, vasitəçilik tədbirlərinin həyata keçirilməsi, idarə edilməsi, konsultasiya xarakterli işlərin reallaşdırılması, irimiqyaslı projelərin müzakirəsini, müxtəlif bazarların tədqiqi və digər fəaliyyət növləri ilə də məşğul olurlar.

Bank iqtisadi təşkilati idarəetmə orqanı kimi səciyyələnir. Belə anlayışlar öz izahı ilə bir müddət keçmişə, fərdi, kooperativ bankların dövlət təşkilatlarına çevrilməsi, bank əmlakı üzərində dövlət inhisarının hakim olduğu dövrə qədər gedib çatır. Bu cür hadisələrin baş verməsi, bankların dövlət tənzimləmə nəzarət orqanı kimi çalışması təsəvvürü yaratdı. Nəzarət funksiyasını icra etmək dövlət idarəetmə sisteminin bir hissəsinə çevrilməsi prosesi bankların fəaliyyətinin mühüm təyinatını təsdiqləmiş oldu. Məhz elə bu əsasda da bankların üstqurum elementi kimi qəbul edilməsi formalaşdı. Mərkəzi idarəetmə sisteminin mövcudluğu şəraitində dövlət idarəetmə orqanının bank orqanı ilə birlikdə təşkil etdiyi bütün dövrlərdə bu ümumiləşdirmələr mövcud olmuşdur. Bu cür şəraitdə kreditləşmə prosesi normativ, inzibati bölüşdürmə qaydası ilə şaquli həyata keçirilir, təşkilatlar arasındakı nağd olmayan hesablaşmalar inzibati xarakter daşıyırdı. Bütün kliyentlər üçün vahid orqanın olması bank sistemində kommersiya əlaqələrinin inkişafına imkan vermirdi. Müasir bazar şəraitində bankların xarakteri dəyişdi və onların artıq dövlət inzibati aparatının bir hissəsi olmaq imkanına son qoyuldu.

Bazar şəraitində isə bankların yeni xarakter əldə etməsi onların maliyyə bazarının iştirakıçısı kimi yeni iqtisadi münasibətlər sferasında pul vəsaitləri ilə əlaqədar çoxsaylı əməliyyatları idarə edən bir sistem kimi təzahür etməsi ilə bağlıdır. Belə bir şəraitdə banklar müstəqil iqtisadi agentlər kimi spesifik idarəetmə funksiyasını icra edirlər. Bu idarəetmə ancaq pul resursları ilə bağlı olur.

Bank sferasında ötən əsrin yarısından başlamış və indi də həyata keçirilən islahatları o qədər lazımi və qaçılmazdır ki, müasir bankların tərəqqisindəki bu

yeniliyi «bank inqilabı» adlandırırlar. Getdikcə kamilləşən inkişaf istiqamətləri keyfiyyətcə müasir banklardan fərqli «yeni nəsil bankların» formalaşmasına şərait yaratmışdır. Müasir bank işini köklü şəkildə dəyişən mühüm meylləri və tendensiyaları araşdıraraq.

Bildiyimiz kimi, banklar hüquqi və fiziki klientlərə göstərdikləri xidmət çeşidini getdikcə genişləndirirlər. Yeni xidmət növlərinin yaranması və artması son zamanlar yeni maliyyə müəssisələrinin təsiri altında baş verir. Banklar tərəfindən təqdim edilən yeni xidmət növləri əsasən vergilər üzrə məsləhətləşmələr, fərdi maliyyə planlaşması, pensiya təminatı, yerli bələdiyyə orqanlarına borcların verilməsi, müxtəlif fondlara investisiya və qiymətli kağızların yatırımı üzrə broker xidmətləri, sığorta şirkətlərinin idarə edilməsi, yeni növ kreditlərin tətbiqi və bu barədə maarifləndirmə işinin təşkilindən ibarətdir.

Banklar tərəfindən yerinə yetirilən maliyyə məhsulları üzrə rəqabətin intensivliyi banklar və parabanklar tərəfindən bu tip xidmətlərin genişləndirilməsi yeni vüsət aldı. Son dövrün təcrübəsi göstərir ki, bankların təqdim etdikləri istehlak krediti, çoxşaxəli kreditlər, əmlakın maliyyələşməsi, qiymətli kağızlar üzrə məsləhətlər və sair bu kimi xidmətlər digər kredit təşkilatları sığorta firmalarının fəaliyyət istiqamətləri eynilik təşkil edə bilər. Belə vəziyyət bankları yeni xidmət sferaları axtarıb tapmağa, onları hazırlayıb reallaşdırmağa məcbur edə bilər ki, bu da əlavə xərclər tələb edir. Deməli banklar mənfəət əldə etmək üçün yeni risklər etməli olurlar. Bu isə öz növbəsində banklar arasında rəqabətin güclənməsinə səbəb olur.

Bank xidmətlərinin artması, rəqabətin inkişaf etməsi, maliyyə xidmətlərinin tənzimlənməsi ilə stimullaşdırılırdı. Bu cür vəziyyət keçən əsrin axırlarından başlamış və yaxın dövrlərdə də davam etməsi meylli aydın hiss olunurdu. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə tənzimləmə-nəzarət prosesi müxtəlif formalarda getmişdir. Məsələn, ABŞ-da bu proses, əhaliyə, xüsusilə fərdi əmanətçilərə depozit üzrə yüksək gəlir vermək və beləliklə, daha çox vəsait toplamaq məqsədilə əmanətlər üzrə faiz stavkalarının yüksəldilməsi ilə başlamışdır. Eyni zamanda, pul

bazarında əmanət hesabları üzrə qiymətli kağızlar və çek depozitləri üzrə yüksək faiz ödənilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdi.

Digər inkişaf etmiş, dayanıqlı bank sistemində malik Yaponiya, Fransa, Almaniya, İngiltərə kimi ölkələrdə prudensial nəzarət prosesi 90-cı illərin axırlarından başlamışdır.

Bu ölkələrdə bankların, sığorta şirkətlərinin, qiymətli kağızlar üzrə dilerlərin, və çoxsaylı digər şirkət və təşkilatların hüquqi fəaliyyət sferası genişləndirildi.

Bütün keçmiş sovet respublikalarında, eləcə də ölkəmizdə məhz tənzimləmə prosesi bütünlüklə xidmət sahələrinin çoxalması və hüquqi tətbiq sahəsinin artması ilə müşayiət olunmaqdadır.

Bankların müasir səviyyəsi nəzarət və tənzimlənmənin artan rəqabətə möhkəm əlaqəsi vəsait cəlb edilməsi üzrə xərclərin səviyyəsini xeyli qaldırmışdır. Buna görə də, banklar işlərini davam etdirmək üçün bazar tərəfindən müəyyən edilən, rəqabətə davamlı faiz stavkalarını ödəyərək, məsələn, cari texniki xərclərin azaldılmasını həyata keçirməyə məcbur oldular.

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, 2010-2015-ci illər ərzində banklar cari xərclərin yüksəlməsinə baxmayaraq, əl əməyini əvəzləyən, daha müasir avtomatik rəqəmsal sistemlərin tətbiqinə xüsusi fikir verirlər. Belə tədbirlər nəticəsində bankların klientlərə bütün əməliyyat müddətində depozit hesabları ilə, ticarət strukturları ilə əlaqə saxlanmasına, vəsaitləri dəyişə bilmək imkanlarını, ATM xidmətlərinin genişləndirilməsinə, qısa zaman ərzində əməliyyatları icra edən kompüter texnologiyaları sisteminin tətbiqinə, bank menecmenti üçün istənilən an, istənilən informasiyanı əldə etmək imkanı qazanılmışdır. Nəticədə bank seqmentinin kapitallaşması artmış, əmək tutumu azalmışdır. İnkişafın belə vektoru ona gətirib çıxaracaq ki, artıq bank və klient tez-tez görüşməyəcək. Onlar arasındakı əlaqələr əməliyyatı tamamilə avtomatlaşacaq və telekommunikasiya və rabitə sistemləri vasitəsilə həyata keçiriləcək. Doğrudur, belə sistemlərin tətbiqi kapital sərfini artıraraq bəzi iş yerlərinin bağlanmasına gətirib çıxarır, lakin qısa müddət ərzində keyfiyyətli xidmətin icrasına şərait yaradır.

Bank fəaliyyətinin müasir dövriyyəsi avtomatlaşdırmanın və rəqəmsallaşma üzrə yeniliklərin tətbiqə salınmaz tətbiqini tələb edir. Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün banklar yeni bazarlar axtarır və yeni bank xidmətləri yaratmaq məcrubiyətində olurlar. Nəticə isə onu şərtləndirir ki, bu bankların filialları birləşərək çoxsaylı idarələrə malik bank strukturları yaradır. Bu proses müstəqil fərdi bankların sayının azalmasına və kapitalı baxımından orta ölçülü bankların formalaşmasına gətirib çıxarır. Belə vəziyyət İngiltərədə, Fransada, Almaniyada, ABŞ-da, İtaliyada keçən əsrin axırlarında baş vermişdir. Azərbaycanda bu proses bir az gec, təqribən 2001-2003-cü illərdə başlamışdır. 90-cı illərin ortalarında ölkəmizdə çoxsaylı kiçik fərdi banklar yaranmış, sonralar isə bank sferasında gedən inkişaf prosesi çoxlu birləşmələrə və filialların yaranmasına, bir çoxlarının lisenziyalarının qaytarılmasına gətirib çıxarmışdır.

Eyni zamanda, vurğulamaq lazımdır ki, bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə ATM-lərin tətbiq olunması ilə bağlı olaraq əksər banklar uzaq məkanlarda da xidmət bazarını genişləndirmək imkanı qazanmışlar. Bu yeni mühüm bank obyektini yaratmaqdan daha sərfəlidir. Beləliklə, bank filialları gətdikcə inkişaf edir və tam xidmət növlərini genişləndirərək səmərəli fəaliyyət göstərirlər.

Son zamanlar ETT-n inkişafı bank sektorunda da özünü çox aydın göstərməyə başlamışdır. Çünki banklar artıq öz klientlərinə *on-line* sistemində xidmət etməyə başlamışlar ki, *on-line* bank sisteminin çox böyük üstün cəhətləri vardır:

- bank əməliyyatlarının sürətinin artması;
- müştərilərə daha keyfiyyətli xidmətin göstərilməsi;
- xərclərin əsaslı şəkildə azalması;
- bazar paylarının üstün artırılması;
- beynəlxalq bankçılıq sferasında rəqabət şərtlərinə uyğunlaşma.

Ümumilikdə *on-line* xidmətlərinə home-banking xidmətləri, uzaq məsafəli bank xidmətləri modeli, bankomatlarla (ATM) xidmət, plastik kartlarla nəğdsiz əməliyyatlar aid edilir.

Yeni əsrin əvvəlləri müştərilərə göstərilən xidmətlərin yeni istiqamətlərinin mütərəqqi inkişafının başlanğıcı hesab olunur. Bu, kompüter hi-tex sisteminin

formalaşması və bank əməliyyatlarının bilavasitə müştərilərin ünvanlarına çatdırılması idi. Göstərilən bank xidmətlərinin spektri klientlərə göstərilən ənənəvi bank xidmətlərinin sayını genişləndirdi.

Home-banking (yəni, ev-bank sistemi) bank xidmətinin inkişafının aşağıdakı mərhələləri vardır:

- a) birinci mərhələ - *PS banking* xidməti;
- b) ikinci mərhələ – *İnternet – banking* xidməti;
- c) üçüncü mərhələ – *telefon-banking* xidməti.

PS banking sistemi. Belə əməliyyatların tətbiqinin başlanğıcı 1980-ci illər hesab edilir. Beləki məhz bu dövrdə *Nottingham Building Society* inşaat cəmiyyəti, *British Telecom* İngiltərə telefon şirkəti və *Bank of Scotland* bu sistemdən istifadə etməyə başladılar. Bu cür sistem vasitəsilə bankın klientlərə öz ünvanından müxtəlif əməliyyatlar (hesabların idarə edilməsi, onlar haqqında informasiyanın əldə edilməsi, ödənişlərin verilməsi) həyata keçirə bilərdilər.

İnternet – banking bank məhsullarının İnternet vasitəsilə əldə olunması sistemidir. İnternet vasitəsilə birinci bank xidməti XX əsrin axırlarında Amerikada həyata keçirilsə də, maliyyə aləti kimi İnternetə maraq dünyada indi də sürətlə artmaqdadır. Statistik hesablamalara əsasən İnternet vasitəsilə orta hesabla bir müştəriyə xidmət filial müştərilərinin xidmətindən 24% ucuz başa gəlir. İnternetlə bank xidmətlərindən istifadə olunması orta hesabla ildə bankın xərclərini 750 dollar məbləğində azalmış olur. Bütün bunlarla yanaşı, göstərək ki, *İnternet-banking* aşağıdakı proseslərə xidmət edir: pul köçürülmələrinin reallaşdırılması; xarici valyutanın alqı-satqısı; çeşidli hesabların açılması; real vaxt sistemində daxil olmuş tədiyyələr barədə məlumatın əldə edilməsi; başqa əlavə xidmətlər.

Wap banking mobil cib telefonları vasitəsilə bank məhsullarının əldə edilməsi sistemidir. Telebankinq sisteminin tətbiqinin nəticəliliyinə onun plastik kartlarla inteqrasiyası yolu ilə nail olunur. Müştəri distant qaydada kart hesabından əməliyyatlar icra edə bilər. Bu zaman kart yolu ilə bankomatlardan nağd pulun götürülməsi, ödəniş qəbzinin qeydiyyatı, vaxt müəyyənləşdirmək və s. bu kimi məsələlərdən Telebankinq sistemindən istifadə etməklə yayınmaq olar.

Məsafəli bank xidmətləri modeli çox aktualdır. Müasir şəraitdə əksər ölkələrdə ənənəvi filial modelindən məsafəli bank məhsulları modelinə keçid baş verməkdədir. Bu zaman müştərilər banka getmədən daha çox əməliyyatlar reallaşdırırlar. Məsafəli bank xidmətləri anlayışı mahiyyətcə virtual bank anlayışı bir-birinə çox bağlıdır. Əgər məsafəli xidmətləri bütün banklar həyata keçirirsə, virtual banklar daha dar sahə üzrə ixtisaslaşır. Virtual banklar öz klientləri üçün adi universal bankların reallaşdırdıqları kompleks xidmətlər göstərir. Belə bankların icra etdikləri xidmət növü xəzinə xidmətidir. Klientlərə nağd pul resurslarının verilməsi üçün virtual banklar başqa bankların terminallarından istifadə edir.

Virtual banklar klientlərin nağdsız pul vəsaitləri ilə kredit əməliyyatlarına xidmət üzrə kompüter proqramı sistemini ehtivar edir. Real banklarla yanaşı, virtual banklar da pul resurslarının hesaba köçürülməsi, idxal və ixrac tədiyyələri, vəsaitləri cəlb etmək, konvertləşmə və digər xidmətləri həyata keçirir.

Bankomatlarla əməliyyatların mahiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar nağd pulla əməliyyat icra etmək üçün plastik kartlarla icra edilən multifunksiyalı avtomatdır. İlk bankomatlar XX əsrin ortalarında yaradılmışdır. Bu maşınlar Don Vetsel tərəfindən yaradılmışdır.

Müasir bazar şəraitində iqtisadi agentlərin bank xidmətləri ilə təmin edilməsi məqsədilə yerli şəraitin xüsusiyyətlərinə adekvat olan beynəlxalq təcrübənin təhlil edilməsi və tətbiqi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Nağd pul resurslarının əmanətə qəbul edən bankomatlar bu kateqoriyaya daxildir. Mültifunksiyalı bankomat olan cash – in bankomatları kliyətlərin bank məhsullarına olan imkanlarını artırmaqla yanaşı, bankların klientlərlə işinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə əlverişli şərait yaradır. Onların tətbiqi ilə kommərsiya banklarının filial bölmələrinə tələbatı azalır və bank məsrəflərini optimallaşdır.

Bu gün dünyada bank xidmətlərinin 67%-i klientlərə məhz ATM vasitəsilə yönləndirilir. Təkcə bir faktı göstərək ki, hazırda Qərbi Avropada müasir ATM-lərin yeni nəsli müştərilər üçün 150 növə yaxın xidmət göstərir.

Plastik kartlarla xidmətlərin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, nağd pul resurslarının tədavülünün perspektivli üsullarından biri plastik kartlar üzrə səmərəli

avtomatlaşdırılmış nağdsız hesablaşmalar sisteminin həyata keçirilməsidir. Bu, texnologiya bütün iştirakçılar üçün rahat şəraitin yaradılmasını təmin edir.

Bank plastik kartları onun hesablarının təmin edilməsi, eyni zamanda kartın istifadəçisinin mal və xidmətlər üzrə tədiyyələrinin həyata keçirilməsinə, nağd pul vəsaitlərin əldə edilməsinə, sair məhsulların istifadəsinə imkan verən kompleks ödəniş sistemidir.

İndiki dövrdə dünyanın əksər ölkəsində plastik kartlardan geniş istifadə edilir. Bu da plastik kartların maliyyə sistemində texnoloji islahatın mühüm elementi hesab edilməsinə əsas verir. Plastik kartlar əsasən elektron bank sektorunun mühüm ünsürü elementi kimi çıxış edir. Müasir bank segmentində plastik kartlardan istifadə zəruri gəlir mənbəyi hesab edilir. Avropada bəzi hesablamalar üzrə kartlarla üzrə verilən kreditlər 16% təşkil edir. Bununla yanaşı, kredit kartlar üzrə qazanılmış gəlirlər bankların bütün gəlirinin 20%-i həcmindədir.

Bank kartları 3 tipdə olur: maqnit zolaqlı, mikroprosessorlu (smart-kart), adi bank kartları.

Ümumilikdə vurğulamaq lazımdır ki, plastik kartlarla yanaşı, bank xidməti hesab edilən elektron *çeklər*, *rəqəmsal pullar* və habelə *elektron pullardan* da geniş istifadə olunur.

Elektron çeklər elə bir sənəddir ki, burada tədiyyəçi öz bankına vəsaitləri köçürülməsi haqqında təklif verir. Elektron hesablaşma sənədi adi hesablaşma sənədinin xüsusiyyətlərinə malikdir.

Rəqəmsal pullar (digital cash) kağız pulların analoqu olan pullardır. Onlar pul nişanlarına malikdirlər. Rəqəmsal pullar komplekt, yəni kuponların məcmusu kimidir. Kuponlar pul vəsaitlərinin kəmiyyətini ifadə edən müəyyən rəqəmlər zəncirindən ibarətdir. Bu pulları emissiya edən istənilən bank hər bir kuponu rəqəmsal imza ilə təsdiqləyir. Rəqəmsal imza – elektron informasiyanın göndəricisinin şəxsi kodu ilə şifrələnməsi üzrə aparılan şərti imza deməkdir. Rəqəmsal pullar banklar tərəfindən təsdiqlənmiş kuponlar formasında əsasən banklar tərəfindən buraxılır.

Elektron pullar pul resursların hesaba köçürülməsinin, depozitlər üzrə faizlərin müəyyənləşdirilməsinin və kağız daşıyıcılarının müdaxiləsi olmadan elektron siqralarının verilməsi yolu ilə reallaşdırılmasıdır. Banklararası pul axınları adi bank sistemindən istifadə olunmaqla həyata keçir.

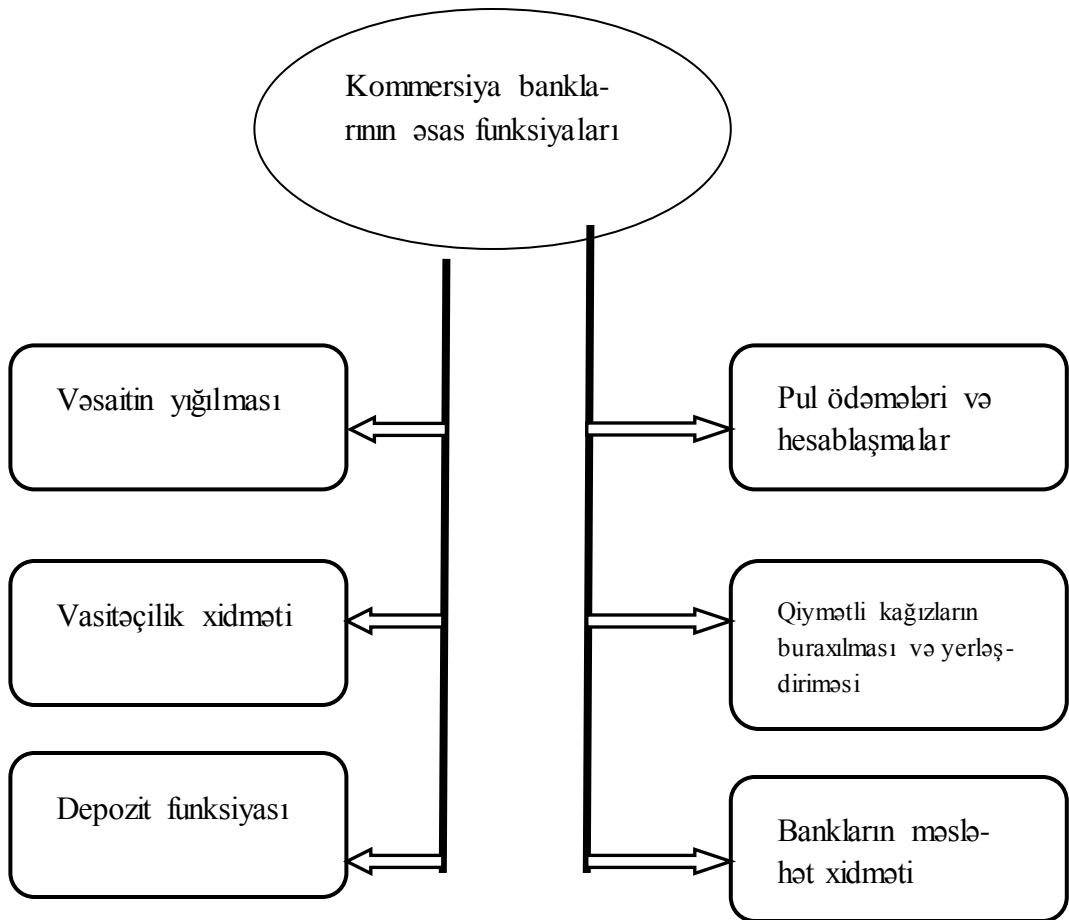
Bankların coğrafi baxımdan genişlənməsi artıq bir ölkə çərçivəsində deyil, bütün dünya miqyasında baş verir. İndi dünyanın böyük bankları müxtəlif ünvanlarda xidmətlər göstərilməsi üzrə rəqabət aparırlar. Əksər ölkələrin bankları Avropanın və ABŞ-ın güclü bankları ilə rəqabət aparmağa başlamışlar. Bu cür banklara Avstriyanın, Fransanın, İngiltərənin, Almaniyanın bankları daxildir.

1.3. Kommersiya bankları kredit resurslarının mühüm mənbəyi kimi

Beynəlxalq bank sistemində aşağı pilləli banklar kimi kommersiya bankları mühüm rol oynayır. Əgər mərkəzi banklar «*banklar bankı*» kimi banklara və icra sistemində qulluq edirsə, kommersiya bankları əsasən müştərilərə xidmət edir. Başqa sözlə, qeyd etdiyimiz kimi özəl banklar anlayışı bank seqmentinin ilk formalaşdığı dövrlərdən istifadə edilməyə başlanmışdır. Gerçəklidə «*kommersiya*» anlayışı «*commerce*» sözündən götürülüb, izahı «*ticarət*» deməkdir. Kommersiya özəl bankları anlayışı tərcümədə «*ticari banklar*» kimi izah olunur. Hazırda müxtəlif ölkələrdə özəl bankla müxtəlif maliyyə-kredit institutları aid edilə bilər. Onların ən əsas fərqi isə, pul-emissiyası hüquqlarına sahib olmamasıdır. Belə banklar iki funksiyanı icra edirlər: borc almaq və borc vermək funksiyası. Borc almaq əsasən əmanət şəklində, borc vermək isə öz növbəsində kredit şəklində meydana çıxır. Kommersiya özəl bankların bank sistemi daxilində önəmli iştirakından biri də bank pulunu formalaşdırma bilməsidir. Bank pulu banka yatırılan əmanətin icbari ehtiyat normativlərinə ayrılan hissəsi çıxıldıqdan sonra, təkrar kredit kimi verilməsi nəticəsində hasil olur. Bank pulu çek dövriyyəsinin uyğunlaşdığı sistemlərdə böyük rola malikdir. Ölkəmizdə çeklə tədiyyələr inkişaf etməmişdir. Bunun bir sıra tarixi və digər səbəbləri vardır. Əhali ödəmə məqsədilə əldə tutduğu pulu banka qoymağa öyrənməmişdir. Bundan əlavə bank

idarəetməsinin zəifliyi və inamın azlığı banklarda dayanıqlılıq səviyyəsinin azlığı kimi mövqeləri də söyləmək mümkündür.

Bazar şəraitində müasir ölkələrdə olduğu kimi ölkəmizdə də kommersiya bankları ikipilləli bank segmentinin ikinci pilləsini təşkil edir. Bank əsasən fiziki və hüquqi şəxslərin pul resurslarının depozitə yığılması həmin vəsaitin müəyyən müddətə və faizlə geri qaytarmaqla öz adından və öz hesabına təmin edilməsi, fiziki və hüquq şəxslərin sənədlərinin açılması və aparılmasını həyata keçirmək üçün mühüm hüquqa malik kredit təşkilatıdır. Kommersiya özəl banklarının funksiyalarını aşağıdakı sxemdən görmək olar.

Sxem 1. Kommersiya banklarının əsas funksiyaları

Bankların təsisçiləri rolunda müxtəlif şirkətlər, banklar, təşkilatlar, ayrı-ayrı şəxslər və hüquqi şəxslər iştirak edə bilərlər. Siyasi təşkilatlar, ictimai-siyasi

birliklər, fondlar və qeyri-kommersiya fəaliyyətli təşkilatlar bankların səhmdarları ola bilməzlər. Ölkəmizin mövcud qanunlarına görə özəl banklar hüquqi şəxs olmaq üçün Ədliyyə Nazirliyində müvafiq reyestrdən keçməlidir. Bununla yanaşı, kommersiya bankları sübutedici sənədlər məcmusunu hazırlamalı və onları Mərkəzi Bankın müvafiq xidmət departamentlərinə təqdim etməlidirlər. Sənədlər yoxlandıqdan və qanunvericiliyə uyğunlaşdırıldıqdan sonra «Hüquq şəxslərin dövlət qeydiyyatı haqqında» normalara əsasən Ədliyyə Nazirliyinə ünvanlandırılmalıdır. Kommersiya bankı rezestrdən keçib hüquqi şəxs adı aldıqdan sonra bank lisenziyası əldə etmək üçün Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasına müraciət etməlidir. Vəsaitlə birlikdə aşağıdakı sənədlər təqdim olunur:

- 1) dövlət qeydiyyatı üzrə şəhadətnamənin surəti;
- 2) təsis sənədləri (təsis sənədi, nizamnamə, nəzarət orqanları rəhbərlərinin təyin edilməsi üzrə protokol, qeydiyyat sistemində təsdiq olunmuş nizamnamə, xarici bankın filialı üzrə əsasnamə;
- 3) hüquqi şəxs hesa edilən təsisçilərin son il üçün maliyyə nəticələrini əks etdirlən mühasibat hesabatı, mənfəət və zərərlər üzrə hesabatı və ona dair auditor rəyi;
- 4) təsiçilərin müəyyən etdiyi rəhbərlərin və baş mühasibin peşə uyğunluğu və instintaqa cəlb edilmələri barədə məlumat, həmin şəxslərin anket məlumatları.

Bank razılığının alınması üzrə müraciətə baxılması proseduru əsasən iki mərhələdən keçir:

1. bank razılığının alınması üçün ilkin müraciətin edilməsi və baxılmasını ümumiləşdirən birinci mərhələ;
2. yerli və xarici bankın yerli filialı dövlət uçotuna alındıqdan sonra bank lisenziyası əldə etmək üçün sonuncu müraciətin olunması və ona baxılmasını ümumiləşdirən ikinci mərhələ.

Bank icazəsi verilməsi haqqında məsələyə MBNP bu normativdə nəzərdə tutulmuş əsas sənədləri aldığı gündən 30 gün keçənədək baxmalıdır. MBNP bütün sənədlərin ilk eksperitizasını apardıqdan sonra üç gün müddətində iddiaçıya bu barədə informasiya verir. Mərkəzi Bankda kredit orqanı üzrə müxbir hesabı açır.

Mərkəzi Bank tərəfindən minimum nizamnamə kapitalının 30 gün müddətində tam ödənilməsini tələb edir. Kredit təşkilatının minimum xüsusi kapitalının tam ödənildiyini təsdiq edən sənəd toplusu təqdim olunduqda MBNP kredit təşkilatına xidmətlərin aparılması üzrə lisenziya verilməsi haqqında qərara gəlir.

MBNP özəl banklara icazə verməkdən imtina da edə bilər. Bank lisenziyası olmaqdan imtina edildiyi və ya bunun üçün müxtəlif şərtlər qoyulduğu, bundan əlavə bank lisenziyalı fəaliyyətin ixtisar edildiyi hallarda vəsatətçiyə bunlar haqqında rəsmi bildirilir. «Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən MBNP göstərilən hallarda lisenziya verməkdən imtina etmək hüququna malikdir.

a) İdarə Heyətinin sədri, onun müavinləri və baş mühasibin ixtisası onların qarşısında qoyulan tələblərə uyğun olmadıqda. Bu əsasən aşağıdakı hallarda ola bilər: onların ali iqtisadi və hüquqi təhsilinin və bank əməliyyatlarının aparılması üçün kredit təşkilatına rəhbərlik təcrübəsinin olmaması; mülkiyyət cinayətləri, təsərrüfat və vəzifə cinayətləri üzrə məhkumluğun olması və digər bu kimi hallar:

b) təsisçilərin maliyyə durumu qənaətbəxş olmadıqda:

d) bankın lisenziya almaq üçün verdiyi sənədlər mövcud qanunvericilik və normativ aktlarının müvafiq tələbinə uyğun olmadıqda.

Təcrübədə bank lisenziyası müddətsiz verilir. MBNP lisenziyasının verilməsi üzrə qərarında müvafiq şərtlər və məhdudiyyətlər qoya bilər. Bank lisenziyası əldə edildikdən sonra ona məhdudiyyətlər ancaq o halda tətbiq edilə bilər ki, onu əldə etmiş bank «Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa və Mərkəzi Bankın müvafiq normativ aktlarına əməl etməmiş olsun.

Qanunla bank lisenziya əldə etdikdən sonra bank sisteminə qovuşur və fəaliyyətə başlayır.

Bank lisenziyasının ləğvi də müvafiq qurum tərəfindən həyata keçirilir. Bu aşağıdakı hallarda ola bilər:

a) kredit təşkilatının təsisçilərinin tələbi ilə;

b) bank qanunvericiliyinin və digər normativ aktlarının tələbləri pozulduqda və bu sahədə ciddi nöqsanlar olduqda.

d) lisenziya verilərkən əsas götürülmüş informasiya yanlış olduğu məlum olduqda;

c) lisenziyanın və icazənin rəsmiləşdiyi andan bir il ərzində ondan istifadə edilmədikdə və fəaliyyət 6 aydan çox müddətə dayandırıldıqda;

e) Normativ aktlarda nəzərdə tutulmuş minimum zəruri xüsusi ehtiyatlara malik olmadıqda, borclular və əmanətçilər qarşısında öz vəzifələrini yerinə yetirə bilmədikdə və yaxud ona etibar olunmuş vəsaitin qorunmasını təmin etmədikdə;

k) müflis olduqda;

m) təqdim olunmuş hesabatlarda saxtalaşdırma aşkarlındaqda;

n) lisenziyada göstərilməmiş əməliyyatlar aparıldıqda;

j) filialın baş ofisindən bank əməliyyatları aparılması vəzifəsi alındıqda.

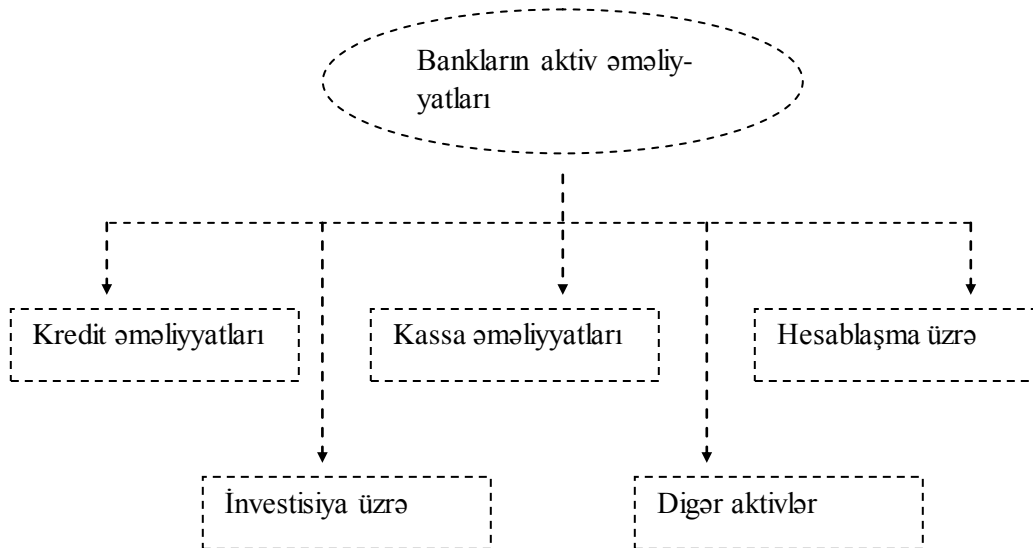
Lisenziyanın geri çağırılması haqda qərar qəbul olunduqdan sonra MBNP qərarı rəsmiləşdirərək, kredit təşkilatına yazılı məlumat verilərək o məlumatlandırılır.

FƏSİL 2. BANKLARIN KREDİT ƏMƏLİYYATLARININ TƏMİNATLILIĞININ TƏHLİLİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

2.1. Banklarda kreditləşmə prosesinin onun təminatlılığına təsiri

Müasir dövrdə kommersiya bankları müasir bank qanunvericiliyinin tələb etdiyi əməliyyatları yerinə yetirirlər. Ümumən, kommersiya banklarının apardığı əməliyyatlar 3 növə bölünür: a) aktiv əməliyyatlar; b) passiv əməliyyatlar; c) vasitəçilik üzrə əməliyyatlar.

Özəl bankların *aktiv əməliyyatları* dedikdə, müəyyən mədaxil qazanmaq üçün öz vəsaitlərini və cəlb edilmiş resursların kredit formasında istifadəsi nəzərdə tutulur. Belə əməliyyat müştərilərə kredit verərək, müəyyən dövrdən sonra faizlə birlikdə geri qaytarmaq üsulu ilə həyata keçirilir. Aktiv əməliyyatlarla kommersiya bankları cəlb etdikləri resursları ehtiyacı olanlar üzrə yerləşdirərək kreditor kimi çıxış edirlər. Özəl bankları aktiv əməliyyatları həmişə yerinə yetirməlidirlər. Çünki bankların qazancı bu əməliyyatlardan asılıdır. Ümumiyyətlə, bankların həyata keçirdikləri aktiv əməliyyatlar göstərilən qruplara bölünür:

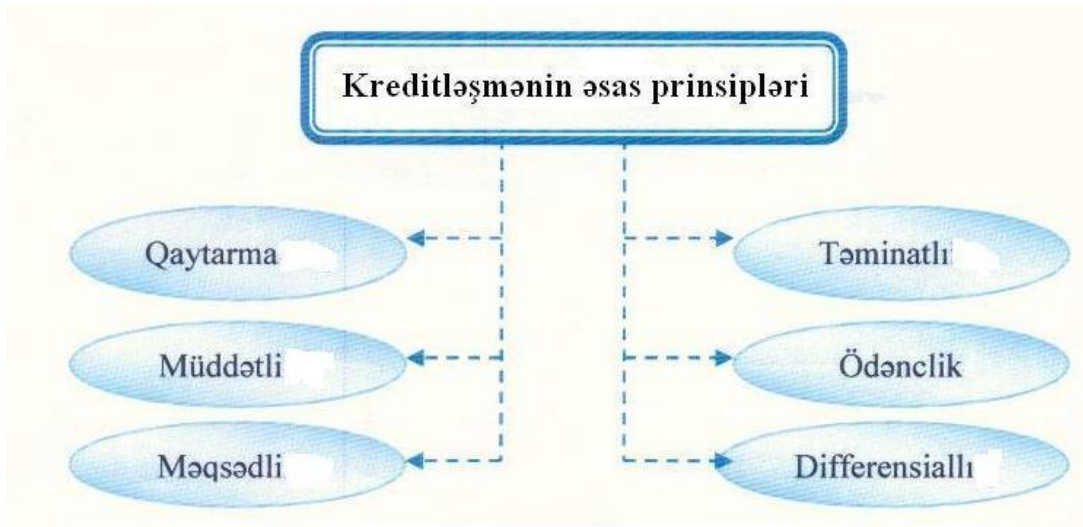

Şəkil 1. Bankların aktiv əməliyyatları üzrə vəsaitlərin hərəkəti

Müasir dövrdə Azərbaycanda kommersiya banklarının mədaxilli fəaliyyət göstərməsi onun aktiv əməliyyatlarının struktur hissəsi olan *kredit*

əməliyyatlarından asılıdır. Kredit əməliyyatı pul resurslarının müvəqqəti istifadə olunması üçün qaytarmalı və ödənilmək şərti ilə diversifikasiyasında kreditor və debitor arasındakı münasibətdir. Maliyyə xidmətlərinin inkişafı üzrə strateji yol xəritəsində aktiv kredit əməliyyatlarının səmərəliliyinin və keyfiyyətliliyinin artırılması məsələsi xüsusi olaraq qeyd olunmuşdur.

Bir iqtisadi termin kimi kreditin mahiyyətinin açılması kreditləşmənin prinsiplərində çox aydın ifadə olunur. Bu prinsipləri aşağıdakı kimi göstərmək olar.

Sxem 2. Bank kreditləşməsinin əsas prinsipləri

Kreditin təminatlı olması prinsipi verilən borcların konkret formada faktiki maddi dəyərlilər borc öhdəlikləri, zəmanət və yaxud qiymətli kağızlarla təmin olmasıdır. Bu kredit təşkilatının gələcəkdə ola biləcək təhlükəli vəziyyətlərdə sığortalanması üçün lazımdır. Kreditin təminatı hər bir bankda müvafiq dəyərlilərin şərtləşdiriləcək faktiki girov formasında olmalıdır.

Kreditləşmənin reallaşdırılmasında ilkin prinsip onun geri *qaytarılması* prinsipidir. Başqa sözlə, verilən kreditlər mütləq geri qaytarılmalıdır. Kreditin qaytarılması üçün şərtlər və müddətlər bank və borc götürən arasında bağlanan kredit müqaviləsində konkret öz əksini tapır.

Kreditin mühüm əsas prinsiplərindən birdə onun *müddətli* olmasıdır. Kreditin müddətliyi onun istifadə edildiyi məramların xarakterindən və resursların dövretmə prosesindən azad olunma zamanından asılıdır. Kredit müqaviləsini bağlayarkən bu amilləri nəzərə almaq lazımdır.

Kreditləşmənin mühüm prinsiplərindən biri kimi onun *məqsədli* xarakteri olmasıdır. Kredit banka və onun layihə yaratmaq istədiyi debitor təşkilata əvvəlcədən bəlli olan məqsədlərə verilir. Bundan ötrü borcalan qurum özünün təşkilati işlərini görür və kommersiya bankında özünə inam yaratmaq üçün tələb olunan sənədləri hazırlayır.

Mühüm prinsiplərdən biri də kreditin pullu olması prinsipidir. Başqa sözlə, borc alan borcdan istifadəyə üçün haqq ödəməlidir. Bankın faiz stravkası kreditin qiymətidir. Hansıki bu da bankın gəlirini təşkil edir. Kreditə görə faiz hesablanarkən bir çox amillər nəzərə alınır.

Nəhayət sonuncu prinsip kreditləşmə prosesində differensial münasibətdir. Yəni bank kredit verən vaxt klientlərinə fərqli yanaşmalıdır. Bu məqsəd üçün bank kredit qabiliyyəti reytingi göstəricilərindən istifadə edir.

Kreditlər bir sıra əlamətlərə görə formalara ayırmaq mümkündür. Kreditin formaları: a) borc verilmiş qiymətlinin xarakterinə görə: məhsul, pul, qarışıq; b) kreditor və borc götürənin xarakterinə görə: bank krediti, beynəlxalq kredit, kommersiya, mülki və s. kredit; d) borclunun məqsədinə görə: istehsal və istehlak krediti.

Kreditin ən geniş yalyılmış forması bank krediti olub, iqtisadiyyatda pul vəsaitlərinin borc verilməsi predmeti kimi çıxış edir. Bu baxımdan bank kreditinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, geri qaytarılma əsasında pul məbləğlərinin dövriyyəsinə həyata keçirən özəl banklar daha çox xüsusi kapitaldan deyil, cəlb edilmiş resurslardan yararlanırlar. Müəyyən obyektlərdən borc götürdüyü pul resurslarının bank digər subyektlər arasında yenidən bölüşdürür. Bu zaman bank sadəcə pul resurslarını deyil, pulu məhz kapital formasında borc verir. Bankın krediti faizi adətən kommersiya krediti faizindən çox olur.

Kommersiya krediti isə bir sahibkar tərəfindən digər sahibkara əmtəələr formasında verilən kreditdir. Onun obyektı isə əmtəə kapitalıdır. Kommersiya krediti dövriyyə prosesinə, daha doğrusu əmtəələrin istehsaldan istehlaka doğru hərəkətinə əsaslanır. Kommersiya kreditinin başlıca məqsədi əmtəələrin və madilləşmiş mənfəətin reallaşdırılması prosesini sürətləndirməkdir. Bu zaman alınan faiz bank kreditinə görə faizdən aşağıdır. Belə kredit zamanı kreditor, yəni borc verən kimi təsərrüfat subyektləri, yəni çıxış edir. Kreditin bu cür forması əmtəənin nisyə satışı zamanı formalaşır.

Dövlət krediti münasibətlərində isə kreditor rolunda dövlətin özü çıxış edir. Sosial iqtisadi inkişafın müxtəlif etaplarında dövlət kreditinin mahiyyəti, rolu və formaları da dəyişmişdir. Dövlət kreditinin başlıca formaları dövlət istiqrazlarından, xəzinə öhdəliklərindən, əhalinin dövlətin qiymətli kağızlarının əldə edilməsi üçün xərclənən əmanətlərindən və digər formalardan ibarətdir.

Borc kapitalının ölkələr üzrə hərəkətini isə beynəlxalq kredit ifadə edir. Kreditor və borc alan qismində banklar, şirkətlər, sahibkarlar, dövlət qurumları, hökumət, habelə beynəlxalq və yerli təşkilatlar ola bilərlər. Beynəlxalq kredit üzrə də iştirakçılar dəyişmişdir. Amma kredit müqavilələrinin tələblərindən biri onların xarici ölkəyə mənsub olmalıdır. İqtisadi mahiyyətinə görə beynəlxalq kreditlər xarici ticarət əməliyyatları ilə bağlı olan kommersiya fəaliyyəti, borcların qaytarılması, qiymətli kağızların emissiyası, birbaşa investisiya qoyuluşları daxili olmaqla müxtəlif məqsədlər üçün əldə oluna bilərlər.

Mülki krediti zamanı isə kreditor rolunda müxtəlif fərdlərin çıxış etməsi nəzərdə tutulur. Bu cür həm natural, həm də pul formasında ödənilə bilər. Tərəflər üzrə kredit münasibətləri əsasən fərdi münasibətlər səviyyəsinə uyğunlaşdırılır.

İpoteka kreditləri isə əmlak üzrə girov qoyulması əsasında aparılan kreditdir. İpoteka latın sözü olub, hədəfi mənası girov deməkdir. Adətən daşınmaz əmlakları məsələn, torpağı, evi aldıkları borcun yerinə ipoteka banklarında girov qoyurlar. Əgər borclu borcunu müddətində qaytarmasa əmlak bankın xüsusi sərəncamına keçmiş olur.

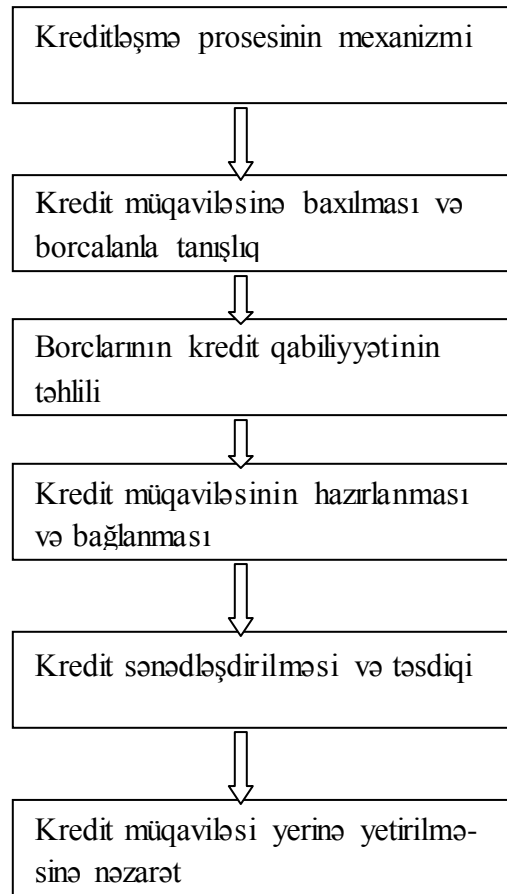
Borc alanın tələbatı üzrə kreditin iki formasını ayırmaq lazımdır. *Birincisi, kreditin məhsuldar formasıdır.* Kreditin bu forması ilə borc alan krediti istehsal və ya əmtəə dövriyyəsinə sərf edir. Kreditin bu forması əlavə dəyər yaradan faktor hesab edilir. *İkinci forma isə istehlak krediti* hesab edilir. Onun əsas cəhəti əhalinin kreditləşdirilməsinin məqsədli formasıdır. Kreditor kimi ixtisaslaşdırılmış kredit təşkilatları kimi habelə, xidmətlərin satışı ilə məşğul olan hüquqi şəxslər də çıxış edə bilərlər. Vurğulayaq ki, kreditin bu forması əlavə dəyər yaratmır.

Bundan əlavə istehlak kreditinin bank və şirkət formalarda ola bilər. Birinci formada istehlak kreditinin dəyər formasında bank verir. Göstərək ki, bank kreditləri arasında istehlak krediti ucuz olmayan kredit hesab olunur. İkinci formada isə ticarət təşkilatının özü müəyyən bahalı uzunmüddətli malı müştəriyə kreditə satır. Qiyməti nisbətən yüksək olan malı uzunmüddət, dəyərini hissə-hissə ödəmək şərti ilə müştəriyə faizlə və ya faizsiz kreditə satır. Kampaniyalar zamanı belə hallardan daha çox istifadə edilir.

Kommersiya banklarının kreditləşmə işi bankın keyfiyyətli və böyük gəlirli kredit portfelinin formalaşmasında bank üçün ciddi bir tədbirdir. Dəqiq qurulmuş kreditləşmə prosesi kredit üzrə riskləri minimuma endirməyə imkan verir. Bank işində əksər risklər bir-birilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır. Beynəlxalq təcrübəyə əsasən, kreditləşmənin reallaşdırılması 3-cü sxem üzrə həyata keçilməlidir.

I mərhələdə borcalanın kredit almaq üçün verdiyi müraciətinə baxılması ilə başlayır. Ərizədə əsasən bu məlumatlar öz əksini tapır: borc götürən haqqında məlumat, kreditin məqsədi, ümumi məbləği, maksimal müddəti, təminatı, ödənilməsi mexanizmi, faizlərin ödənilməsi qaydası və s.

II mərhələni həyat keçirməkdən ötrü bankın kredit işçisi borc götürənin kredit qabiliyyətini yoxlamaq və vəziyyətini dəqiqləşdirmək üçün aşağıdakıları aydınlaşdırır: borc götürənin nizamnamə kapitalının formalaşmasını, əvvəllər onun bankla münasibətlərini, istehsal ediləcək məhsulun satılması üçün bağlaşmaların mövcudluğunu, borc götürənin debitor və kreditor borclarını.

Sxem 3. Kreditləşmə prosesinin təşkili mexanizmi

Dördüncü mərhələdə borcalanın əldə etdiyi ssudanı və hesablanmış faizlərini müəyyən edilmiş müddətdə qaytara bilməsi qabiliyyəti müəyyən edilir. Bu mərhələdə borc götürənin həm kredit qabiliyyəti, həm də tədiyyə qabiliyyəti nəzərdən keçirilir.

Növbəti mərhələ kreditin rəsmiləşdirilməsidir. Bankın hazırladığı kredit müqaviləsinə tərəflər üzrə birgə baxılır və onların razılığı əsasında imzalanır. Bu mərhələlərdən sonra müqavilənin tələblərinə əsasən, kreditin verilməsi şərtlərinə uyğun kredit şöbəsi əməliyyat şöbəsinə vəsaitin verilməsi haqqında göstəriş verir.

Son mərhələ kredit üzrə müqavilə şərtlərinin icrasına nəzarətdir. Kreditor verdiyi vəsaitin istifadəsinə nəzarət edir. Müqavilə qaydalarına əsasən o, öz öhdəliklərinin icrası üzrə borcalanın fəaliyyətini monitorinq edir, nəzərdə tutulmuş tədiyyə zamanı çatdıqda isə tələblərini irəli sürür.

2.2. Bank sektorunun dayanıqlılığının təmin edilməsi prosesində kredit əməliyyatlarının təhlili

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 06 dekabr 2016-cı il tarixdə imzaladığı «Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişaf etdirilməsinə dair Strateji Yol Xəritəsi»ndə ölkəmizdə 2020-ci ilədək strateji və 2025-ci ilədək hədəf baxışlara müvafiq olaraq bank sektorunun inkişaf etdirilməsinin, onun prudensial nəzarət və tənzimləmə sisteminin yaradılmasının əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Bu istiqamətlərdən biri də bankın aktiv kredit əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır. Bu baxımdan kapitalın dövrünü prosesinin daha dərinədən öyrənilməsi zərurəti ortaya çıxır.

Beləki, kapitalın dövriyyəsi zamanı sahibkarın əlində cəmlənən müvəqqəti sərbəst pul vəsaitləri istifadə edilməlidir. İstehsal prosesində fasiləsiz olaraq əsas kapital aşınır, öz dəyərinin bir qismini yeni yaranmış məhsulun üzərinə keçirir. Məhsul satıldıqdan sonra həmin hissə vəsaitlər formasında sahibkarın ixtiyarına keçir. Dövriyyə kapitalının dövrünü zamanı da müvəqqəti pul resursları yaranır. Məsələn, yanacaq, material və s. istehsal prosesində öz dəyərinin bir hissəsini istehsal nəticəsində yeni yaradılmış məhsul üzərinə keçirir və onun dəyəri pul şəklində sahibkarın əlində cəmlənir. Sahibkarların əlində toplanan pul vəsaitləri bilavasitə kreditlərin alınması ilə bağlıdır. Ona görə də, bazar şəraitində bankların reallaşdırdıqları kredit əməliyyatlarının böyük əhəmiyyəti vardır. Çünki, sahibkarlar aldıkları krediti istehsalə yönəldərək, oradan mənfəət qazanırlar. Mənfəətin bir qismini özləri mənimsəyir, digər bir hissəsini isə götürdüyü puldan istifadə üzrə banka faiz verirlər. Banklar sərbəst vəsaiti qəbul edərkən nisbətən az, kreditə verəndə isə daha çox faizlə verirlər. Bu aradkı fərq bank qazancını əmələ gətirir. Bununla yanaşı, istehsal artır və bu da öz növbəsində bütün ölkənin iqtisadiyyatının inkişaf sürətinə müsbət təsir göstərir. Ölkəmizdə həyata keçirilən kredit əməliyyatların nisbəti və inkişaf dinamikasını aşağıdakı məlumatlarda görmək olar.

Ölkə üzrə kreditlərin artım tempi (faizlə)

	2009-cu il	2010-cu il	2011-ci il	2012-ci il	2015-ci il
Ölkə üzrə	17,8	14,5	8,1	24,3	26,0
Regionlar üzrə	17,8	9	1,5	21,6	35,8

2009-2011-ci illərdə dünya qlobal böhranın səbəbi ilə fəaliyyətində bir sıra çətinliklərlə rastlaşan ölkəmizin bank sistemi bu dövrdə maliyyə böhranından itkisiz çıxmışdı, lakin kreditlərin artım tempinə baxdıqda respublika üzrə 10,5% azalma, bölgələr üzrə isə 17,8%-dən 1,5%-ə-dək azalma olmuşdur.

2015-ci ildə bank filiallarının 49,1% regionlarda fəaliyyət göstərmişdir. O cümlədən, kreditlərin quruluşuna baxsaq, bölgələrin kreditləşməsi ölkə üzrə çox aşağı səviyyədədir. Bankların kredit qoyuluşunun 86,7%-i Bakı-Abşeron bölgəsinin payına düşür. Kredit yatırımının regional struktura nəzər yetirsək, Bakı şəhəri 86,1%, Abşeron regionu 5,6%, Aran regionu 8%, Gəncə-Qazax regionu 7,6%, Şəki-Yaqatala – 7,3%, Lənkəran regionu isə cəmi 2,3% paya malikdir. Digər bölgələrin payının heç 1%-i keçmədiyi aydın görünür. Həmçinin, bölgələrdə verilən kreditlərin böyük hissəsinin müxtəlif fondlar (Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu və s.) tərəfindən reallaşdırılan güzəştli kreditlər olduğunu nəzərə alsaq regionların kreditləşməsində özəl bankların birbaşa maraqlığının çox az olduğu görünür. Digər diqqət çəkən məqam kreditlər üzrə orta faiz stavkalarının Bakı şəhərinə nisbətən bölgələrdə daha yüksək olmasıdır. Mərkəzi Bankın məlumatlarında göstərildiyi kimi, 2015-ci ilin dekabr ayına olan məlumatlara əsasən Azərbaycan Respublikası üzrə orta faiz dərəcəsi 16,1% olmuşdur. Bakı üzrə bu göstərici 16,5%, Aran regionunda 22,8%, Gəncə-Qazax bölgəsində 23,6%, Lənkəran bölgəsində 24,3% və Şki-Zaqatala üzrə isə 15% olmuşdur.

Bankların bölgələrdə kreditləşmənin yuxarı olmasının müxtəlif səbəbləri vardır. Bunlara misal kimi ticarət rabitə, tikinti və digər mühüm sektorların əsasən Bakıda cəmləşməsini, bölgələrdə isə əsasən kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafını göstərmək olar.

2012-ci ildə maliyyə krizisindən sonra həm ölkə üçün, həm də bölgə üçün kreditlərin ilik artımında əsaslı dəyişiklərin olduğunu ayırd etmək olar. Müvafiq olaraq bu göstəricilər 22,3% və 20,6%-ə kimi qalxmışdır.

Ölkədə sahibkarlığın tərəqqisi üçün milyon manatlarla güzəştli kreditlər verilib. Göstərək ki, kreditləri ilk dövrlər Bakıda və böyük şəhərlərdə fəaliyyət göstərən sahibkarlar əldə edirdi. Lakin hərtərəfli tərəqqi üçün bölgələrdə də sahibkarlığın inkişafı zərurət idi. Çünki sonrakı illər ərzində sosial-iqtisadi inkişafı istiqamətlənən siyasətin nəticəsi olaraq bölgələrdə işləyən sahibkarlar da güzəştli kreditlər əldə etməyə başladılar. Qeryi-neft sektorunda məhsul istehsalının bölgələrdə fəaliyyət göstərən təsərrüfatların hesabına mütəmadi artması buna əyani misaldır.

2015-ci ildə kredit təsisatları tərəfindən bölgələrin kreditləşdirilməsi prosesi davam etmişdir. Regionlara kredit qoyuluşları 36,8% yüksəlmişdir.

Cədvəl 2.

Ölkə iqtisadiyyatı üzrə kredit qoyuluşlarının sahələr üzrə strukturu (mln.manat)

	01.01.2013		01.01.2016		Artma + Azalma -	
	məbləğ, mln.manat	pay,%- lə	məbləğ, mln.manat	pay,%- lə	məbləğ, mln.manat	pay,%- lə
Ticarət və xidmət sahəsi	2649,3	21,6	2913,0	13,7	264,1	16,2
Ev təsərrüfatları üzrə	4316,7	35,3	8066,6	38,1	1898	440
Kənd təsərrüfatlı və emal	546,2	4,5	441,1	2,1	-187,1	34,3
İnşaat və əmlak üzrə	1270,3	10,4	3070,2	14,5	1092,3	86
Sənaye və istehsal üzrə	1297,6	10,6	1881,6	8,9	518,8	26,9
Nəqliyyat və rabitə	429,1	3,5	1501	37,1	1076,9	117,9
Digər sahələr	1734,5	14,1	1870	12,1	135,5	7,8

Göründüyü kimi, əmtəə dövriyyəsinin aşağı olmasıyla bağlı ticarət və xidmət sahələrində kredit qoyuluşunun həcmi göstəricilərində azalmaların olduğu aydın

görünür. Başqa sözlə, 2649,3 mln manatdan 2913,0 manatadək azalma olmuşdur ki, fərq 264,1 mln manat təşkil etmişdir.

2014-cü ilin axırında istehlak kreditinin həcmi 6,1 milyard manatı ötmüşdür. Belə vəziyyətin yaranması səbəbi kimi, son dövrlər istehlak kreditləşməsi bazarındakı durumu kreditin verilmə şərtlərinin sərtləşdirilməsini göstərə bilərik. Ev təsərrüfatlarına qoyulmuş kreditlər 34% artaraq ilin axırına 8060,5 mln.manat olmuşdur ki, bu kredit portfelinin 40,5%-ni təşkil etmişdir. İstehlak kreditləri isə 46,4% artaraq ev təsərrüfatlarına qoyulmuş kreditlərin 71,5%-ni təşkil etmişdir. 2015-ci il ərzində ipoteka kreditləri 23,6% artmışdır. Cəmi kredit portfelində bu kreditlərin xüsusi çəkisi 01.01.2015-ci il tarixinə 5,8% olmuşdur.

Azərbaycan dövlətinin regional sosial inkişaf proqramlarının tətbiq edilməsi, ölkədə sahibkarlığın yüksəlməsi üçün güzəştli borcların verilməsi 2015-ci ildə aqrar və emal tikinti və əmlak, sənaye üzrə kredit qoyuluşlarının həcmində irəliləyişə səbəb olmuşdur. Qeyri-neft sahəsi üzrə əmtəə istehsalının bölgələrdə fəaliyyət göstərən təsərrüfatların hesabına davamlı artmışdır. Kənd təsərrüfatı məhsullarının emalına verilən kredit qoyuluşlarında əsaslı dərəcədə artım olmuşdur, 37,3%. Sənaye parklarının yaradılması iqtisadiyyatın inkişafına, rəqəmsallaşmasına, yüksək texnologiyalar və modernləşmə əsasında rəqabətqabiliyyətli istehsalın və ölkənin ixrac potensialının daha da artmasına gətirib çıxarmışdır. Sənaye və istehsal sahələrinə verilmiş kreditlərin həcmi 19,9% artsada, tikinti və əmlak kreditlərin həcmi 2092,3 mln.manat olmuş, bu da 01.01.2014 tarixdəki göstəricidən 76% çoxdur. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyaları infrastrukturu inkişaf etdirilmiş habelə bölgələrdə əhaliyə müasir sosial xidmətlərin göstərilməsi daha da yüksəldilmişdir, hətta kənd yerləri də daxil olmaqla ölkə üzrə genişzolaqlı və keyfiyyətli internetə çıxışın təmin olunması nəzərdə tutulmuşdur. Bütün bunlar sahəyə kredit yatırımlarının artımına səbəb olmuşdur, 18,9%.

Düşünülmüş siyasətin nəticəsidir ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı üzrə Yol Xəritəsində qeyd olunduğu kimi əsas məqsəd ölkə məhsullarının dünya

bazarlarına ötürülməsi imkanlarından maksimum faydalanmaq, ixracyönümlü məhsul istehsalına xüsusi diqqəti artırmaqdır.

Cədvəl 3.

İqtisadiyyata əsas kredit qoyuluşlarının kredit təşkilatları üzrə quruluşu (mln.man.)

İllər	Kredit qoyuluşları Cəmi	Dövlət		Özəl						Bank olmayan	
				Cəmi		Xarici kapitallı		Bundan 100% - xaricikapitallı			
		manat	Xüsusi çəkisi %	manat	Xüsusi çəkisi %	manat	Xüsusi çəkisi %	manat	Xüsusi çəkisi %	manat	Xüsusi çəkisi %
2004	989,5	453	45,8	451,7	45,6	152,6	15,4	20,9	2,1	84,8	8,6
2005	1441	748,3	51,9	653,1	45,3	263,5	18,3	25,9	1,8	39,6	2,7
2006	2362,7	1068,3	45,2	1230	52,0	545,8	23,1	55,8	2,4	64,7	2,7
2008	7191,3	3027,5	42,1	3989,0	55,5	2024,9	28,2	379,9	5,3	174,8	2,4
2012	12243,7	4137,1	33,8	7785,5	63,6	3394,0	27,7	759,3	6,2	321,1	2,6
2016	21186,2	7707,0	36,4	12883,6	60,8	5594,4	26,4	1545,8	7,3	595,5	2,8

Cədvələ nəzər saldıqda görmək olar ki, 2004-2005-ci illərdə dövlət bankların xüsusi çəkisinin böyük olmasına baxmayaraq, 2006-2016-cı illər ərzində kreditləşmə əməliyyatında xüsusi bankların xüsusi çəkisi xeyli artmışdır. Belə ki, 2004-cü ilin axırında iqtisadiyyata kredit yatırımlarında özəl bankların xüsusi çəkisi 45,6% idisə, 2015-ci ilin axırına bu rəqəm 62,6% olmasına baxmayaraq 10 il ərzində xüsusi bankların kreditləşmədə payı 17% artmışdır. Halbuki 2006-cı ilin axırına kimi dövlət banklarının kreditləşmədə xüsusi çəkisi özəl banklardan çox olmuşdur. Hazırda kredit qoyuluşunda özəl bankların payı nisbətən çox olaraq qalır.

Qeyd edək ki, kredit qoyuluşlarında artım əsasən Beynəlxalq Bank hesabına baş verirdi. Təkcə bu bankın verdiyi kreditlərin payı ölkənin digər 20 bankının verdiyi kreditlər qədər idi. Buna görə də, Beynəlxalq Bankın kredit qoyuluşlarındakı istənilən dəyişiklik sektorun ümumi kredit bazarına böyük təsir edirdi. Bu bankın qoyuluşları əvvəlki illərdən fərqli xeyli azalmışdır. Bu bank ətrafında gedən hadisələrlə bağlı olmuşdur. Bu dövrdə həm neft emalına, həm də

nəqliyyat seqmentinə kredit qoyuluşu azalıb. Nisbi artım kommersiyka banklarında qeydə alınıb ki, bu kreditlər də əsasən istehlak kreditləri olmaqla rabitə, ticarət, aqrar sektora yönəldilib.

Özəl bankların aktiv əməliyyatlarından kassa-hesablaşmalar üzrə əməliyyatların da xüsusi yeri vardır. Hesablaşma-kassa əməliyyatları vasitəsilə aşağıdakılara nail olmaq olar:

- tələb olunan sayda hesablar açmaq;
- daxildə və xaricdə köçürülmə yolu ilə tədiyyələri həyata keçirmək;
- konsersiya əməliyyatlarını icra etmək;
- hesabın vəziyyəti haqqında arayışlar əldə etmək;
- nağd pulu hesaba daxil etmək və hesabdan çıxarmaq;
- nağd pulu mübadilə etmək mümkündür.

2001-ci ildən Milli Ödəniş Sisteminin əsasını təşkil edən Real Vaxt Rejimində Banklararası Hesablaşmalar Sistemi yaradılmışdır. AZIPS formatının istismara verilməsi nəticəsində banklar üzrə hesablaşmaların real vaxt rejimində (on-line) icra olunmasına, pul dövriyyəsinin sürətinin artmasına, banklar tərəfindən likvidliyin aktiv idarə edilməsinə imkan yaranmışdır.

2002-ci ildən başlayaraq Milli Telekommunikasiya Şəbəkəsinin əsasında Milli Ödəniş Sisteminin ikinci mühüm elementi olan Xırda Ödənişlər üzrə Hesablaşma Klirinq Sistemi formalaşdırılaraq istifadəyə verilmişdir. Bununla da kiçik həcmli, lakin mütəmadi xırda ödənişlərin (əmək haqqı, sosial ödənişləri, kommunal ödənişlər və s.) elektron daşıyıcılar əsasında icra olunmasına, eyni zamanda, xırda ödənişlərin mühüm iştirakçıları olan kommunal xidmət qurumlarının, böyük miqdarda ödəniş əməliyyatları (məs., gömrük və sosial müdafiə) aparan hökumət təşkilatlarının Milli Ödəniş Sisteminin infrastrukturuna qovuşması üçün əlverişli mühit yaradıldı.

Milli Ödəniş Sisteminin digər elementi olan Xırda Ödənişlər üzrə Hesablaşma Klirinq Sistemində (XÖHKS) 2015-ci ildə ümumi həcmi 16 mlrd.manat olmaqla 26736 min ədə ödəniş müqaviləsi emal olunmuşdur. Bu keçən illə müqayisədə

26,7% və 6,7% çoxdur. Sistem üzrə orta hesabla gündəlik sənəd dövriyyəsi 109,4 min ədə, hər bir ödəniş müqaviləsinin məbləği isə 61,4 min manat təşkil etmişdir.

Cədvəl 4.

AZİPS və XÖHKS sistemləri üzrə tədiyyə sənədlərinin məbləği (mln manatla)

	2007	2008	2009	2010	2011	2013	2015
AZİPS	38728	71425	72850	78425	99270	106985	113196
XÖHKS	2130	5364	5275	6400	8569	11846	14979

Məlumdur ki, pul hesablaşmaları nağd olmayan formalarda olur. Bankların kassa icraatı nağd pul hesablaşmaları, bankların hesablaşma icraatı isə nağsız pul hesablaşmaları ilə bağlıdır. Banklar təsərrüfata kassa xidməti göstərir, dövriyyədən azad olmuş nağd vəsaitin bankın kassalarına mədaxil olmasına təşkil edir: qurumlara, birliklərə, firmalara, idarələrə və insanlara nağd pul verir; firmaların, birliklərin, qurumların və idarələrin kassalarına mədaxil olan nağd pulların qəbulunu təşkil edir. Banklar klientlərə kassa xidmətlərini sənədlər əsasında icra edirlər. Dah doğrusu, kassa əməliyyatları nəticəsində özəl banklar öz müştəriləri ilə nağd pul dövriyələrini aparır.

Təşkilatlar tərəfindən nağd pul kredit qurumlarının kassasına verilir. Natd pul vəsaitlərinin tam və zamanında banka yönləndirilməsi üçün müəssisələrin kassalarındakı nağd vəsait qalığı limitləşdirilir. Bu limitdən çox olan nağ pul vəsaitləri mütləq verilməlidir. Kassa üzrə əməliyyatların aparılması üçün bankda mədaxil, məxaric, mədaxil-məxaric, hesablama kassaları və bankomatlardan istifadə olunur.

Nağd pulu qəbul etmək üçün banklarda gündüz *mədaxil kassaları* yaradılır. Nağd pulun qəbulu «nağd pulun mədaxili üçün elan»a uyğun həyata keçirilir. Bank hesabı olmayan əhali tərəfindən pul köçürmələri ilə əlaqədar banka nağd pul verildikdə «Pul köçürmələri üzrə elan»dan istifadə olunur. Pul köçürmələri büdcə

və büdcədəkənar fondların ödənişləri ilə əlaqədar olduqda «Büdcə ödənişləri üçün elan»-dn istifadə edilir. Elanlar nağd vəsaitlə birlikə kassirə təqdim edilir. Gündüz mədaxil kassasına qəbul olunan nağd pul vəsaiti həmin əməliyyat günün mühasibat hesabatında əks etdirilir.

Əməliyyat günü sonra yetdikdən sonra müştərilərdən nağd pul vəsaiti qəbul etməkdən ötrü *axşam mədaxil kassası* formalaşdırılır. Axşam mədaxil kassasına qəbul olunan nağd pul vəsaiti növbəti iş günündə mühasibat hesabatında əks etdirilir. Axşam mədaxil kassasının əməkaşları üzərində «axşam mədaxil kassası» ifadəsi yazılmış möhürlə təchiz edilməlidir.

Nağd pulu çıxarmaq üçün kredit orqanlarında *məxaric kassaları* yaradılır. Nağd pul vəsatlərinin məxarici «pul çekləri»-nə və xəzinə məxaric orderinə əsasən reallaşdırılır. «Pul çeki» nağd pulu qəbul edən tərəfindən doldurulur. Məxaric xəzinəsindən verilən nağd pul müvafiq əməliyyat gününün mühasibat sənədində əks olunur.

Əməliyyatların icrası üçün *bankomatdan* istifadə bankların klientlərinin ödəniş katrlarını və xüsusi identifikasiya nömrələrini tətbiq etməklə reallaşdırılır. Nağd pul vəsaitinin verilməsi əməliyyatları icra edildikdən sonra müştəriyə saylanmış qəbz verilməlidir. Dövri ayda bir dəfədən az olmamaq şərtilə bankomat tam boşaldılmalıdır. İnkassator çıxarılmış kasetlərlə birlikdə bankomatın çap sistemindən götürülmüş kağız lenti xəzinəyə çatdırır. Kassir götürülmüş kasetlərdəki nağd pul vəsaitinin qalığı bankomatın hesabındakı vəsaitin qalığı ilə tutuşdurur və uçot məlumatları ilə üzləşdirir, fərq aşkar olunduqda müvafiq akt tərtib edilir. Aktı xəzinə müdiri, inkassator, xəzinədar və texnik imzalayırlar.

Bankın kassasında nağd pul vəsaitinin seçilməsi, sayılması və bağlanması üçün kredit təşkilatlarında bəzən *yenidənsayma kassaları* da yaradılır.

İndi isə hesablaşma əməliyyatlarını təhlil edək. Kommersiya kredit təşkilatları hesablaşma əməliyyatları nəticəsində öz klientləri və təşkilatları arasında mümkün olan bütün hesablaşmaları icra edirlər. Dövrənin əsas hissəsi nağdsız şəkildə həyata keçirilir. Məcmu nağdsız hesablaşmalar kommersiya bankı vasitəsilə aparılır. Nağsız hesablaşmaların rəngarəng forma və metodları var.

Ölkəmizdə nağdsız hesablaşmalar Mərkəzi Bankın qaydaları əsasında aşağıdakı formalarda həyata keçirilir:

- a) ödəniş tapşırıqları əsasında;
- b) inkasso sərəncamı əsasında;
- c) inkasso üzrə ilə;
- d) akkreditiv formasında.

Ödəniş tapşırığı tədiyyəçinin öz hesabından konkret məbləğ pul vəsaitlərinin silinib başqa müəssisənin hesabına köçürülməsi haqda özünə xidmət göstərən banka təqdim etdiyi yazılı tapşırıqdır. Ödəniş tapşırığı üzrə hesablaşma zamanı emitent bank ödəyicinin göstərişi ilə onun hesabında olan pul hesabına müəyyən pul miqdarını digər bankda (benefisiar bankda) ödəyicinin ünvanladığı şəxsin (vəsait alanın) hesabına ödəniş sənədlərinin banka daxil olduğu günün sabahı günündən gec olmayaraq köçürməyi öz öhdəsinə götürür. Ödəniş tapşırığından aşağıdakı hallarda istifadə olunur: göndərilmiş mal material, görülmüş iş, icra olunmuş xidmətlərin haqqının ödənilməsi, büdcə və büdcədən kənar dövlət fondlarına pul vəsaitinin ayrılması, kreditlərin və borcların qaytarılması və onların yerləşdirilməsi üzrə faizlərin ödənilməsi və s. Verildiyi zamandan 3 gün müddətində etibarlı olan. Rekvizitlərə aşağıdakılardır:

- a) ödəyicinin adı üzrə rekvizitləri;
- b) vəsait alanın adı üzrə rekvizitləri;
- c) emitent bankın adı üzrə rekvizitləri;
- d) benevisial bankın adı üzrə rekvizitləri;
- e) vəsaitin məbləği üzrə növü;
- k) ödənişin təyinatı.

Ölkə ərazisində A və B formalarından istifadə edilir. A formal üzrə ödəniş tapşırığı ödəyici şəxs tərəfindən doldurulur, milli və xarici valyuta ilə nağdsız ödənişləri reallaşdırmaq üçün istifadə olunur. B formalı ödəniş tapşırığı isə «Ödəyici üçün» və «Bank üçün» olmaqla iki hissədən ibarətdir. Vəsait əldə edən tərəfindən doldurularaq ödəyiciyə verilir. Manatla nağdsız icra etmək üçün istifadə olunur; «Bank üçün» hissədə isə «Ödəmə müddəti» üzrə vəsait alan hüquqi

şəxslər tərəfindən müəyyən edilmiş müddətin qurtarmasına baxmayaraq emitent bank tərəfindən icraata qəbul olunur. «B» formalı ödəniş tapşırıqları hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən kommunal xidmətlərin icarə haqqının ödənilməsi və s. xidmətlərlə əlaqədar nağdsız tədiyyələri həyata keçirmək üçün istifadə edilir. Onların müsbət cəhəti sənəd dövriyyəsinin sadə olması, malın və gösərilmiş xidmətin keyfiyyətini əvvəlcədən yoxlaya bilmək imkanı, hesablamaların icra mexanizminin sabitliyi və s. bağlıdır.

İnkasso üzrə hesablaşmalar üzrə vəsait alan öz kredit təşkilatına ödəyicidən müəyyən vəsaitin alınmasını tapşırır, bank bu tapşırığı öhdəsinə götürür. İnkasso tapşırığından satılmış məhsulların, görülmüş işlərin, icra olunmuş xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi məqsədi üçün istifadə olunur. İnkasso tapşırığı üzrə ödənişin əldə edilməsi aksepti və ya akseptsiz formada həyata keçirilə bilər. Akseptli formada həyata keçirilən ödəniş vaxtı ödəyicinin yazılı sərəncamı tələb edilir. Həmin sərəncam əvvəlcədən verilə bilər (qabaqcadan aksept), o şərtlə ki, vəsait götürəni eyniləşdirməyə əsas verən zəruri məlumatlar həmin sərəncamda göstərilmiş olsun. İnkasso tapşırığı üzrə akseptsiz qaydada ödəniş tədiyyəçinin sərəncamı olmadan, amma onunla müvafiq bank arasında bank hesabı sənədində nəzərdə tutulmuş hallarda realizə olunur. İnkasso tapşırığının zəruri rekvizitləri aşağıdakılardır:

- a) vəsait alanın adı üzrə rekvizitləri;
- b) ödəyicinin adı üzrə rekvizitləri;
- c) emitent bankın adı üzrə rekvizitləri;
- d) icraçı bankın adı üzrə rekvizitləri;
- e) ödənilməli olan vəsaitin miqdarı və valyuta növü;
- g) ödəniş akseptinin müddəti və əsas şərtləri.

İnkasso tapşırığı üç nüsxədə tərtib edilir. Birinci və ikinci nüsxələr tədiyyəçinin müştərisi olduğu banka göndərilir və bu zaman 1-ci nüsxə pulu ödəyicinin hesabından silmək üçün əsas olaraq icraçı bankda qalır, 2-ci nüsxə isə tədiyyəçiyə təqdim edilir. 3-cü nüsxə isə inkasso tapşırığının qəbul edilməsi barədə iltizam kimi icraçı bankın vəzifəli şəxsinin imzası və icraçı bankın ştampları ilə təsdiq

olunur və vəsait götürənə qaytarılır. Tədiyyəçi inkasso tapşırığını aksept etməkdən tam və yaxud qismən imtina edə bilər. Inkasso tapşırığının arasından imtina akseptdən imtina sənədi formasında rəsmiləşdirilir. Həmin ərizə sənəd üç nüsxədə tərtib edilir.

Akkreditivlə hesablaşma alıcı bankın satıcı banka akkreditivdə əks olunan şərtlərə əməl edildikdən sonra satıcı təşkilatın yola saldığı malların qiymətlərinin, göstərdiyi işlərin dəyərinin ödənilməsi sərəncamını verir. Akkreditivlər əsasən geri çağrılan və geri çağrılmayan olur. Vəsait götürənə qabaqcadan bəyan etmədən emitent bankın dəyişdirə bildiyi akkreditiv geri çağırma akkreditivi hesab edilir. Akkreditivin geri çağırılması emitent bankın vəsait götürən qarşısında hər hansı bir öhdəliyini yaratmır. Vəsait alanın icazəsi olmadan ləğv edilə və yaxud dəyişdirilə bilməyən akkreditiv isə geri çağrılmayan akkreditiv adlanır. Geri çağrılmayan akkreditiv emitent bankın mütləq öhdəliyidir. Akkreditiv açmaqdan ötrü sənəddə aşağıdakı rekvizitlər olmalıdır:

- a) vəsait alanın adı rekvizitləri;
- b) emitent bankın adı rekvizitləri;
- d) akkreditivin məbləği;
- c) akkreditivin acra şərtləri;
- e) akkreditivin icraçı üçün verilən sənədlərin siyahısı;
- k) akkreditivin, mal və xidmətlərin göndərilməsinin və sənədlərin təqdim edilməsinin müddəti və s.

Tərəflərin razılığı əsasında applikantın öz vəsaiti və yaxud bank krediti hesabına açıla bilər. Akkreditivin açılması haqqında sənəd iki nüsxədə tərtib olunur. Ərizənin birinci nüsxəsi akkreditivin açılması üzrə emitent bankda qalır, qəbul haqqında sənədlə birgə tədiyyəçiyə qaytarılır. Emitent bank əldə olunmuş ərizə əsasında sərbəst məktub şəklində akkreditiv tərtib edir və icraçı banka təqdim edir. Akkreditiv üzrə pul vəsaiti əldə etmək üçün satıcı malları yola saldıqdan sonra onların yola salınmasını təsdiq edən daşınma sənədlərini və hesab qaimələrini özünə xidmət edən banka verir. Bank bu sənədləri yoxladıqdan sonra akkreditiv üzrə ödəniş aparır.

Inkasso sərəncamları üzrə hesablaşmalar zamanı tədiyyəçinin hesabına xidmət edən bank (icraçı bank) icbari icra orqanlarının göstərişi əsasında və əlavə edilən icra sənədinə əsasən tədiyyəni ödəyicinin hesabından qeyd şərtsiz qaydada (ödəyicinin tapşırığı olmadan) həyata keçirir. Bu icra sənədi aşağıdakılar hesab edilir:

- a) Azərbaycan Respublikası məhkəmələrinin qərarları;
- b) alimentlərin alınması üzrə notariat qaydaya uyğun təsdiq edilmiş sənədlər;
- c) notariat orqanlarının icra qeydləri və yazıları;
- d) məhkəmələrin əsasən cinayət üzrə hökumətlərinin əmlakın alınmasına dair hissəsi və sair.

Bankların reallaşdırdıqları aktiv əməliyyatlardan biri də investisiya əməliyyatıdır. Investisiya əməliyyatları aparan zaman banklar resurslarını *qiymətli kağızların* əldə edilməsinə yönəltməklə və ya birgə iqtisadi fəaliyyətilə məşğul olmaqla investor kimi çıxış edirlər. Bu cür qiymətli kağızlara istiqrazlar, dövlət uzunmüddətli öhdəlikləri, səhmlər veksellər misal ola bilər. Özəl bankların veksellərlə əməliyyatları özündə bunları birləşdirir: uçot əməliyyatları, aksept üzrə əməliyyatlar, inkassasiya və digər.

Qiymətli kağızlara investisiya yönəltməkdə əsas məqsəd qazanc əldə etməkdir. Özəl bankların investisiya qoyuluşlarının gəlirliyinə aşağıdakı amillər təsir edir: makroiqtisadi vəziyyət, maliyyə-kredit sisteminin durumu, qiymətli kağızlar bazarının səviyyəsi, yüksəklikvidli qiymətli kağızların mövcudluğu, fond bazarının iştirakçılarının ixtisaslaşması, qiymətli kağızlar portfelinin quruluşu və sair bu kimi faktorlardan asılıdır. Özəl bankın investisiyalarına aşağıdakı amil riskləri təsir edir: bazar, kredit və faiz riskləri.

Kommersiya banklarının investisiya mühitinin məqsəllərini istiqamətləndirən əsas faktorlar bunlardır – gəlirlilik və likvidlik, gəlirin artımı üzrə bankın öz likvidlik səviyyəsinin güzəştə getməsi və yaxud onunla risk etməsi.

Bankın qiymətli kağızlar üzrə investisiya əməliyyatları *birbaşa və dolay* qazanc əldə edilməsi üçün rezervlərin qiymətli kağızlara qoyuluşunu əks etdirir. Qiymətli kağızlar üzrə əldə olunan *birbaşa gəliri* bank dividend, faiz və likvidlik

gəliri formasında alır. *Dolayı gəlirlər* kredit təşkilatlarının qiymətli kağızlarının nəzarət zərfi vasitəsil klientlərə təsiri nəticəsində formalaşır.

Qiymətli kağızlara yatırımın uçotu mühasibat hesabatının «Qiymətli kağızlarla əməliyyatlar» aktiv hesab bölməsində aparılır. Bura aiddir.

- a) borc öhdəliklərinə qoyuluşlar;
- b) səhmlərə qoyuluşlar;
- d) hesaba alınmış veksellər.

Bankların qiymətli kağızlara yatırımlarının tədqiqi zamanı real (birbaşa) və portfel investisiyalarını fərqləndirmək lazımdır.

Birbaşa (real) investisiyalar (kapital qoyuluşları) dedikdə investisiya obyektlərinin menecmenti məqsədilə yönəldilən qoyuluşlar başa düşülür. Bank hər hansı bir kompaniyanın səhmlərinin nəzarət zərfini əldə edərsə, o zaman vəsaitlərin qiymətli kağızlara qoyulduğu müəyyənləşdirilə bilər. Bank əsas müştərilərinin ticarət və sənaye qurumlarının səhmlərinin nəzarət zərfinin sahibi ola bilər. Nəticədə bank müəssisənin istehsal və qeyri-istehsal fəaliyyətinə nəzarət edir və sonucda bu müəssisələrdə aparılan kredit əməliyyatlarının təhlükəsizliyini təmin edir. Mədxili fəaliyyətini artırmaq üçün bank olmayan maliyyə qurumları kimi iştirak edir. Məsələn, investisiya və sığorta şirkətləri, qeyri-dövlət pensiya fondları, lizinq şirkətləri və s. Bu qurumlar bankdan asılı olmaqla onların səhmlərinə kapital qoyuluşları real investisiyaların forması kimi təzahür olunur.

Portfel investisiyaları isə vahid şəkildə idarə edilən müxtəlif emitentli qiymət kağızların çantasının yaranması ilə həyata keçirilir. Portfel investisiyalarının vəzifəsi portfeldə yerləşən qiymətli kağızların dəyərinin artmasından əldə olunan gəlirin alınmasıdır. Qiymətli kağızlar portfeli aşağıdakı növlərə, tiplərə ayrılır:

Artım portfeli – investisiya qoyuluşunun artırılmasına yönəldilir. Onun bazasını məbləği artan qiymətli kağızlar formalaşdırır. Bu portfeldəki cari qazancın səviyyəsi yüksək deyildir.

Mədxil portfeli isə yüksək cari gəlirlərin alınmasını təmin edir. Faiz və dividendlərin cari məbləği bazar qiymətlərindən daha yüksək olur.

Riskli kapital portfel dedikdə isə buraya sürətlə inkişaf edən şirkətlərin gələcəkdə yüksək gəlir yaradacaq qiymətli kağızları daxildir. Bu portfel təhlükəlilik səviyyəsinə görə fərqlənir, beləki aktivlərin məbləğinin sürətlə artımı reallaşmaya da bilər.

Balanslaşdırılmış portfel – buraya isə sürətlə artan böyük gəlirli və riskli kağızlar daxil edilir. Bu portfeldə kapitalın və real gəlirin artımı bir-birinə uyğun tarazlaşdırılır. Bu portfeldə habelə ümumi təhlükədə tarazlaşdırılır.

Fərdiləşmiş portfel. Bu isə müəyyən tip qiymətli kağızlardan təşkil olunur. Məsələn, xarici qiymətli kağızlar üzrə portfel, qısamüddətli qiymətli kağızların üzrə portfel və s.

Qiymətli kağız bazarının əməliyyatlarında iştirakçı olan banklarda aktiv payların və səhmlərlə bağlı əməliyyatların gəlirlilik səviyyəsini müəyyən edən investisiya layihəsi işlənib hazırlanır. Adətən iri banklarda qiymətli kağızlar üzrə idarə və analitik şöbələr yaradılır.

Kommersiya bankları öz real investisiya fəaliyyətinin strateji və taktiki menecmenti məqsədilə, idarəetmədə xüsusi bölmələr yaradır. Bu bölmələrin fəaliyyətinə aid etmək olar:

- a) investisiya siyasətinin başlıca məqsədləri;
- b) investisiyaların tərkibi və strukturu;
- d) portfelin tərkibinin idarə olunması mexanizmi;
- c) potensial qazancın hesabı və sair.

Cədvəl 5.

Milli iqtisadiyyatın sahələri üzrə investisiyanın həcmi

Sahələrin adı	01.01.2015, mln.manat	Ümumi həcmdə xüsusi çəkisi, %-lə
CƏMİ	21890,6	100
O cümlədən:		
Sənaye	8082,4	39,6

Kənd təsərrüfatı	573,4	3,2
Tikinti	979,9	5,5
Ticarət	456,2	2,6
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	3497,2	19,6
İnformasiya və rabitə	202,2	1,1
Maliyyə və sığorta fəaliyyəti	12	0,07
Daşınmaz əmlak	1339,4	7,5
Təhsil	789,8	4,4
Digər sahələr	2939,6	16,4
Xarici investisiyalar	9175,7	38,6
Daxili investisiyalar	12715,0	61,4

2015-ci ildə milli iqtisadiyyata ÜDM-in 31%-i həcmində və ya 18,9 mlrd.man. investisiya yatırılmışdır ki, bu da keçən illə müqayisədə 15,1% artıqdır. Əsas kapitalla yönəldilmiş məbləğin 76,7%-i daxili mənbələr hesabına olmuşdur.

Əsas kapitalla qoyulmuş sərmayənin ümumi məbləğində müəssisə və qurumların vəsaitləri 42,8%, bank kreditləri 4,7%, büdcə vəsaitləri 45,8%, büdcədən kənar fondların vəsaitləri 5,2% və əhalinin şəxsi vəsaitləri 4,6% olmuşdur.

Son illərin trendinə əsasən, qeyri-neft sektoruna yönəldilmiş investisiyaların məbləği neft sektoru üzrə qoyulmuş investisiyaların həcmi üstələyir. Belə ki, 2015-ci il üzrə milli iqtisadiyyata qoyulmuş xarici investisiyaların 4,6 milyard dolları neft, 5,7 milyard dolları isə qeyri-neft sektorlarının inkişafına yönəldilmişdir. Qeyri-neft sektorunda çalışan birgə və xarici investisiyalı şirkətləri cəlb edən mühüm sahələrə sənaye, tikinti, nəqliyyat, rabitə və ticarət daxildir. Qeyri-neft sektoruna investisiya yatırımları keçən ildəki səviyyəni 13,1% üstələmiş və onun bütün ölkə üzrə əsas kapitalla qoyulmuş investisiyalarda payı 72% təşkil etmişdir. Qeyri-neft sektorunun daxilində tikinti və nəqliyyat üzrə investisiyalar daha yüksək tempə artmışdır.

Qlobal dünya iqtisadi-maliyyə böhranı Azərbaycan iqtisadiyyatından da yan keçmədi. Lakin ölkə rəhbərliyinin həyata keçirdiyi düzgün siyasət bu prosesi yümşaltmağa imkan verdi. İqtisadi artım məhz iri kapital qoyulan sahələrdə oldu.

Valyuta əməliyyatı. Valyuta qiymətli kağızların dövrünü zamanı yaranan pul münasibətlərinin idarə olunması üzrə fəaliyyətdir. Bu cür əməliyyatlar səlahiyyətli bank imicinə malik olan banklar yerinə yetirirlər. Səlahiyyətli bank – Mərkəzi Bankdan xarici valyuta ilə əməliyyatları yerinə yetirmək hüququ verən razılığı əldə etmiş bankdır. Xarici valyutada əməliyyatları həyata keçirən hüquqi və fiziki şəxslər rezidentlər və qeyri-rezidentlərə bölünür.

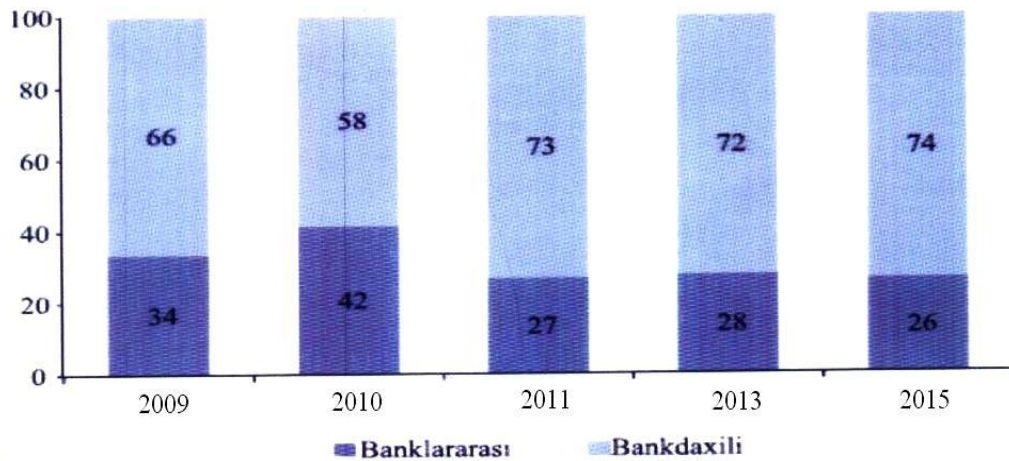
Ölkəmizin valyuta bazarında rezident və qeyri-rezidentlər fəaliyyət göstərirlər. Valyuta əməliyyatları cari və investisiyalı olmaqla iki cür olur. Ölkədə valyutanın əsas nizamlayıcı orqanı Mərkəzi Bankdır, valyuta nəzarətinin agentləri isə səlahiyyətli banklar hesab olunur. İxracatçı üçün səlahiyyətli bankda adətən valyuta hərəkətinin uçuğu üçün dərhal iki hesab açılır:

- a) tranzit;
- b) cari valyuta hesabları.

Tranzit valyuta hesabı malların və xidmətlərin ixracatından əldə edilən valyuta ilə əməliyyatların uçuğu üçün müəyyən edilmişdir.

Cari valyuta hesabı isə daxili valyuta bazarında qazanılmış valyutalarla əməliyyatların uçuğu üçün nəzərdə tutulmuşdur. Sövdələşmə pasportu dedikdə, valyuta nəzarətinin icrası üçün zəruri olan, rezident və qeyri-rezidentlər arasında bağlanmış müqavilədən əldə edilmiş məlumatlardan formalaşan valyuta nəzarət sənədidir. Qeyd edək ki, Mərkəzi Bankın investisiya əməliyyatlarının icraçı yalnız Bank Nəzarət Komitəsinin razılığı ilə baş tutur.

Mərkəzi Bankın valyuta icraatı «Bloomberg» beynəlxalq informasiya sistemində həyata keçirilmişdir. Qeyd edək ki, banklararası valyuta bazarında USD/AZN valyuta nisbəti ilə əməliyyatların 72%-indən çoxu Blumberq sistemində aparılmışdır. Valyuta bazarının miqyası ötən dövrlə müqayisədə 7,5% və ya 3,1 mlrd \$ artaraq 44,7 mlrd. \$ olmuşdur. Yekun payı üzrə valyuta bazarında banklararası cari əməliyyatların daxili valyuta bazarında payı 26% təşkil etmişdir.

Qrafik 1. Daxili valyuta bazarının segmentlər üzrə bölgüsü, %-lə

Deyilənlərdən əlavə digər aktiv əməliyyatlara gəldikdə isə vurğulamaq lazımdır ki, bu cür əməliyyatlar bank əməliyyatlarının zamanında keyfiyyətli icrasını təmin edən müvafiq infrastrukturun yaradılması ilə bağlıdır. Bu isə öz növbəsində digər bank əməliyyatlarının tərkib və strukturundan asılıdır.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində ölkəmizdə hər bir özəl kommərşiya bankı aktiv əməliyyatları elə optimal şəkildə seçməlidirlər ki, onların icrası nəticəsində müəyyən səmərə formalaşdırmaq mümkün olsun. Əks halda, nə kommərşiya bankları (özəl), nə də ki, bütövlükdə ölkənin bank sistemi mövcud ola bilməz və nəticə etibarilə iqtisadiyyat öz inkişaf tarazlığını itirir və dayanıqsız olar.

2.3. Kommərşiya banklarında kredit əməliyyatlarının səmərəliliyinin və nəticəliliyinin qiymətləndirilməsi

Müasir kommərşiya banklarının aktiv əməliyyatları üzrə nəticələr bankın balansının birinci, yəni aktiv hissəsində əks olunur. Bu cür göstəricilər əsasında bankın vəsaitlərinin yerləşdirilməsi xarakteri, məzmunu, onlardan istifadənin səmərəliliyi və nəticəliliyi yoxlanılır və təhlil edilir.

Cədvəl 6.**Bankların aktiv əməliyyatlarının həcmi, %-lə**

	01.12.2012		01.01.2015		01.01.2016	
	mln	%	mln	%	mln	%
AKTİVLƏR						
Nağd vəsaitlər	624,2	3,9	813,4	4,3	945,7	4,0
Müxbir hesablar	1080,5	6,8	987,7	5,2	1584,7	6,7
Maliyyə sektoruna verilmiş kreditlər	736,4	4,6	721,2	3,8	1110,0	4,7
Müştərilərə kreditlər	10493,3	66,1	13187,0	69,7	15986,3	67,9
İnvestisiyalar	1436,4	9,05	1519,9	8,03	2019,0	8,57
Digər aktivlər	1497,5	9,44	1689,7	8,93	1901,1	8,07
Cəmi aktivlər	15868,4	100	9723,7	100	34906	100

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, aktiv əməliyyatların böyük hissəsini müştərilərə verilmiş kreditlər tutur. Kredit qoyuluşu yüksəlsə də, onun aktivlərdəki payı 2013-cü ilə nisbətən 0,3% artmışdır. Aktivlər isə bütövlükdə il ərzində 12,5% artmışdır.

Deməli, aktiv əməliyyatların düzgün aparılması bankın gəlirlərinin artmasına, onun strukturunun yaxşılaşmasına və ümumilikdə bank sisteminin sabitliyinə səbəb olmaqla yanaşı onların ÜDM-dəki iştirakını da yüksəldir.

Cədvəl 7.**Milli iqtisadiyyat üzrə ÜDM-də kredit qoyuluşu**

	2006	2008	2010	2012	2015
ÜDM (mln.man)	18037,1	40137,2	50069,0	53995,0	55171,6
Kredit qoyuluşu (mln.man)	2367,7	7191,3	9163,4	12243,7	21730,4
Xüsusi çəki %-lə	13,09	17,91	18,3	22,7	37,2

Bank kreditinin ÜDM-də payı ildən-ilə artır və 2015-ci ilin 9 ayı ərzində əldə edilən ÜDM 5,42% kredit hesabına əldə edilmişdir.

Bu isə bankın aktiv əməliyyatlarının milli iqtisadiyyatındakı əhəmiyyətini bir daha tənqid edir.

Kredit yatırımının həcmi və təsisat strukturu 2015-ci ildə kredit qoyuluşunun həcmi ötən dövrlə müqayisədə 12,8% artmışdır.

Cədvəl 8.

Ölkə üzrə kredit qoyuluşlarının dinamikası, %-lə

GÖSTƏRİCİ	2013	2014	2015
Kredit qoyuluşları (<i>mln.manat</i>)	15422.9	18542.6	21730.4
Qısamüddətli kredit qoyuluşları (<i>mln.manat</i>)	3335.5	3931.3	5297.3
Qısamüddətli kreditlərin cəmi kredit qoyuluşlarında xüsusi çəkisi (<i>mlrd. manat</i>)	21.6	21.2	24.4
Uzunmüddətli kredit qoyuluşları (<i>mln.manat</i>)	12087.5	14611.3	16433.1
Uzunmüddətli kreditlərin cəmi kredit qoyuluşlarında xüsusi çəkisi (<i>mlrd. manat</i>)	78.4	78.8	75.6
Vaxtı keçmiş kredit qoyuluşları (<i>mln.manat</i>)	792.8	976.3	1508.5
Vaxtı keçmiş kreditlərin cəmi kredit qoyuluşlarında xüsusi çəkisi (<i>mlrd. manat</i>)	5.1	5.3	6.9

Statistika Komitəsinin məlumatları

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, üç il ərzində kredit yatırımları 26 faiz artsada vaxtında ödənilməmiş kreditlərin həcmi 48,9% yüksəlmişdir. İllər ərzində vaxtı keçmiş borcların artım dinamikası azalmışdır. 2013-cü il tarixə verilmiş kreditlərdə vaxtında ödənilməmiş borclar 5,1% təşkil edirdisə 2016-cı il 1 yanvar tarixə 6,9% təşkil etmişdir.

2016-cı ildə ölkənin bank sistemi öz fəaliyyətini çevik qlobal iqtisadi mühit, ölkə hüdudlarında isə iqtisadiyyatın dinamik qeyri-neft sektorunda yüksək aktivlik şəraitində həyata keçirmişdir. Bu dövrdə ölkənin Mərkəzi Bankının gerçəkləşdiyi maliyyə dayanıqlığı siyasəti bank sisteminin maliyyə sabitliyinin təmin edilməsinə və bank vasitəçiliyinin genişlənməsinə xidmət etmişdir. Sistemin maliyyə dərinliyi

artmış, çevik maliyyə xidmətlərinə çıxış imkanları yüksəlmişdir. 2015-ci ildə qeyri-neft ÜDM-ə nisbətdə bank aktivləri 67%, vəsaitlər 12,4%, iqtisadiyyata kreditlər 52,4%, əhalinin yığımları isə 23,3% olmuşdur.

2015-ci ildə bank sektorunun inkişafı üzrə həyata keçirilən təsisat və infrastruktur tədbirləri nəticəsində onların xarici investorlar üçün cəlbedici mühiti formalaşdırılmış və qorunub saxlanmışdır. Dövr ərzində fəaliyyət göstərən xarici kapitallı bankların sayı artmış və bank sferasına xarici kapital qoyuluşunun həcmi 136,8 mln.manat (325) artaraq 478,1 mln.manata çatmışdır.

Açılmış bank filiallarının 20-si ölkənin müxtəlif bölgələrinin payına düşmüşdür. Göstərək ki, 01.01.2015-ci il tarix məcmu bank filiallarının yarısı (49,4%) regionlarda fəaliyyət göstərmişdir. 2015-2016-cı illərdə də kredit təşkilatları tərəfindən bölgələrin kreditləşdirilməsi prosesi davam etmişdir. Dövr ərzində bölgələrə kredit qoyuluşları 36,8% artmışdır.

Təhlil ilində bankların iqtisadi tempə maliyyə dəstəyi davam etmiş və bank aktivlərinin tərkibində müsbət dəyişikliklər baş vermişdir. 2015-ci ildə bank seqmentinin aktivləri 3854,8 mln.manat və ya 39% artaraq 34906 mln.man olmuşdur. Bank kreditləri 3479,2 mln.man. və yaxud 26% artaraq 21730,4 mln.man. həddinə çatmışdır.

Kredit çantasının artımı əhalinin depozitlərinin və korporativ sektorun əmanətlərinin artması ilə təmin olunmuşdur. Uzunmüddətli kredit qoyuluşunun həcmi 38,5% artaraq ilin axırına 12087,6 mln.man. olmuşdur. 2015-ci ilin axırına kredit portfelinin quruluşunda uzunmüddətli kreditlərin payı 78,4% təşkil etmişdir. Dövr ərzində kreditlərin valyuta tərkibində müsbət dəyişiklik olmuşdur, Kreditlər üzrə artım tempi tikinti və əmlak sektorlarına (85%), nəqliyyat və rabitə seqmentinə (17,0%), sənaye və iqtisadiyyat sektoruna (16,8%), kənd təsərrüfatına (34,3%) verilən kreditlərdə müşahidə edilmişdir. Yeni bank məhsulları və alətlərin tətbiqi nəticəsində plastik kartlarla həyata keçirilən əməliyyatlar üzrə kreditlər 2,2 dəfə artmışdır. Ev təsərrüfatlarına və fərdi şəxslərə verilmiş kreditlər 45% artaraq 6214,8 mln.man. təşkil etmişdir ki, bu da kredit çantasının 40,5%-ni təşkil etmişdir. İstehlak kreditləri məcmu halda 45,4% artaraq şəxsi təsərrüfatlar verilmiş

kreditlərin 78,6%-ni təşkil etmişdir. 2015-ci il üzrə ipoteka kreditləri 28,6% artaraq 890,3 mln.manat təşkil etmişdir. Banklar üzrə məcmu kredit portfelində bu cür kreditlərin payı 01.01.2016-cı il tarixinə 6,8% olmuşdur. 1 yanvar 2016-cı il tarixinə qiymətli kağızlara qoyuluşlar 17773,9 mln.man olmuşdur. Bu, keçən illə müqayisədə 2,4% və yaxud 36,5 mln.man. çoxdur. Qiymətli kağızların payı orta aktivlərin 6,7%-ni təşkil etmişdir. Nəzərə alsaq ki, 2012-ci ildə məcmu qiymətli kağızlarda korporativ qiymətli kağızların xüsusi çəkisi 71,4% (1236 mln.man.) olmuşdursa, 2015-ci ildə bu göstərici 82,8% (1446 mln.man) olmuşdur. Məcmu halda dövlət qiymətli kağızlarına qoyuluşlar 320 mln manatadək yüksəlmişdir.

Təhlil baxımından maraq doğuran məsələlərdən biri də bank sisteminin fəaliyyətinin maliyyə nəticələri ilə bağlıdır. Çünki mənfəət fəaliyyəti səmərəliliyinin ifadə edən mühüm göstəricilərdən hesab edilir.

Cədvəl 9.

Bank sektorunda mənfəətin strukturu

(mln.man.)

	2010-cu il	2012-ci il	2013-cü il	2015-ci il
Xalis faiz mənfəəti üzrə	504	5013	596	1426
Xalis qeyri-faiz mənfəəti üzrə	-180	-214	-269	764
Aktivlər üzrə zərərin ödənilməsi üçün xüsusi ehtiyatın yaradılmasına ayırmalar üzrə	184	447	166	174
Vergi ödənilənədək mənfəət	140	-152	170	341

2015-ci ildə bank sferasının fəaliyyətinin maliyyə göstəriciləri ümumilikdə müsbət olmuşdur. Bankların mənfəəti (vergi ödənilənədək) 341,3 mln.man. olmuşdur. Vergilər ödənildikdən sonra təmiz mənfəətin həcmi keçən illə müqayisədə 2,1 dəfə artaraq 267,8 mln.man. təşkil etmişdir. Bankların 85%-i 2015-ci ili 276,3 mln. həcmində mənfəətlə, qalanı isə 4,6 mln. məbləğində zərərlə başa vurmuşlar. Ziyanlı işləyən bankların məcmu bank sisteminin aktivlərində payı cəmi 1,2% təşkil etmişdir.

2015-ci ildə bank sektorunun aktivlərinin gəlirliliyi, yəni vergisiz xalis mənfəətin orta aktivlərə nisbəti 1,5%, kapitalın gəlirliliyi isə 11,7% təşkil etmişdir. 2015-ci ilin birinci üç rübünü bank sistemi 162,544 milyon man. məbləğində mənfəətlə yekunlaşdırmışdır. Belə ki, 42 bankdan 39-u mənfəətlə, 3-ü isə ziyanla işləyib. Halbuki 8 bank ziyanla işləyirdi. Birinci rübdə bank sisteminin gəlirlə işləyən banklar üzrə məcmuu mənfəəti 147,53 mln.man. ziyanla işləyən banklar üzrə itkisi isə 6,75 mln.man. təşkil edirdi. Son dövrdə ölkənin bank sektorunun zərəri təxminən 4,2 dəfə azalıb, mənfəət isə 1,7 dəfə artıb. Göstərək ki, son 12 ildə ölkəmizdə banklar tərəfindən ən çox gəlir 255,98 mln.man olmaqla 2009-cu ildə qazanılmışdı. Bank sektorunda ən böyük ziyan isə 2011-ci ildə 156,99 mln.man. təşkil etmişdi. 2012-ci ildə kommersiya bankları tərəfindən qazanılmış mənfəət 136,61 mln.man. təşkil etmişdi. 2013-cü ilin noyabr ayında bankların məcmu mənfəəti ziyanla işləyən bankların zərərlərindən 10 dəfə çox olmuşdur. Hesabat üzrə 30 bankın mənfəəti 303,65 mln.man, 12 bankın itkisi isə 32,50 mln.man. təşkil etmişdi. Bu isə bank sektoruna 365,52 mln.man. təmiz mənfəət qazanmağa imkan vermişdi. 2014-cü ilin noyabrında keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə mənfəətlə işləyən özəl bankların sayı sabit qalıb, sektorun ümumi mənfəəti isə 30,6 faiz artıb. Qeyd edək ki, ziyanla işləyən bankların sayı 6-dan 7-dək, ümumi ziyan isə 2,7 dəfə artmışdı.

Özəl bankların mənfəətinin dinamikası kredit aktivliyinin artması və aktivlərin tərkibinin yaxşılaşması ilə bağlıdır. Ötən ilin müvafiq məlumatları ilə müqayisədə faiz üzrə gəlirlərin artımı və rezervlərin formalaşmasına qoyulan vəsaitlərin az olması mənfəəti xeyli artırır. Problemlə kreditlərin çoxalması bankların faiz gəlirlərinin sabitləşdirilməsi üçün özlərini sığortalamaq, problemlə kreditlər üzrə dəyən ziyanı neytrallaşdırmaq üçün kredit faizlərini yüksəltməyə və ən çox istehlak kreditlərinə meyl etməyə başladılar. Bu zaman qeyri-faiz gəlirləri kəskin azaldı. Mənfəətin yüksəlməsinin əsas səbəbi istehlak kreditlərinin çoxalmasıdır. Çünki kreditlərin 35 faizi məhz istehlak kreditləri ilə bağlıdır. Getdikcə də onların xüsusi çəkisi artır. Banklar uzunmüddətli kreditlərdən daha çox istehlak kreditlərinə dəyər verir. Adətən istehlak kreditlərinin əməliyyat

xərcləri yüksək olduğu üçün banklar faizləri artırır. Kreditlərin faizlərini artırmaqla ən çox gəlir qazanırlar. Faiz dərəcələrini nə qədər artırırsalar da, əhali gəlib kredit alacaq, çünki insanların bu gün kreditə ehtiyacı var. Banklar bundan səmərəli istifadə edərək faizləri yüksəldir. Nəticədə qazancları əvvəlki dövrlə müqayisədə artır.

Cədvəl 10.

Bank aktiv fəaliyyətinin maliyyə nəticələri

Dövrələr	Mənfəətlə işləyən bankların sayı, ədədlə	Bank sisteminin məcmu mənfəəti (mənfəətlə işləyən banklar üçün)	Zərərlə işləyən bankların sayı, ədədlə	Bank sisteminin məcmu zərərləri (zərərlə işləyən banklar üçün)	Bankların xalis mənfəəti (+), və ya zərəri (-)
01.01.2014	38	299,29	5	-13,54	285,75
01.10.2015	38	393,63	8	-32,26	361,37

Əhalinin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması məramına xidmət edən ipoteka kreditlərinin inkişafı 2015-2016-cı illərdə də davam etmişdir. Təhlil dövründə müvəkkil kredit qurumları vasitəsilə reallaşmış ipoteka kreditlərinin həcmində 2016-cı ilin ilk 9 ayı ərzində İpoteka Fondunun vəsaitlərinin həcmi 1,1 mln.man. olmuşdur ki, bu da keçən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 70,2% azdır. Qeyd edək ki, 2016-cı ilin yanvar-sentyabr aylarında fond 31,6 mln.man. məbləğində krediti təkrar olaraq maliyyələşdirmişdir. Bu 57,1% azalma deməkdir. 2016-cı ilin doqquz ayı ərzində dövlət büdcəsindən 36,7 mln.man. vəsiat sosial ipotekaya yönəldilmişdir. Dövr ərzində xüsusi kateqoriyaya aid olan gənc ailələrə (şəhid ailəsi, Milli Qəhrəman ailəsi, məcburi köçkün ailəsi, dövlət qulluqçuları, elmi adı olanlar, idman üzrə xüsusi xidmətli şəxslər) güzəştli kreditlərinin verilməsi istiqamətində də dövlətin sosial-rifah siyasəti durmadan davam etdirilmişdir.

Azərbaycan Dövlət başçısının 04 fevral 2013-cü il tarixli Fərmanı ilə «Azərbaycan Respublikasında güzəştli ipoteka kreditlərinin verilməsi Qaydaları»na müəyyən dəyişiklik edilmiş, güzəştli kreditlər üzrə maksimal kredit həcmi 35000 manatdan 50000 manatadək yüksəldilmişdir. Bununla güzəştli ipoteka krediti əldə etmək hüququ olan hərbi qulluqçuların miqyası genişləndirilmişdir. Ötən dövr ərzində verilmiş güzəştli kreditlərin həcmi də 2013-cü illə müqayisədə 41% artaraq həcmli səviyyədə olmuşdur. Ümumilikdə, 2008-2015-ci illərdə verilmiş kreditlərin sayı 3500-ə yaxın olmuşdur. İpoteka kreditlərinin yenidən maliyyələşdirilməsi üzrə dövlət büdcəsindən 2008-2015-ci illərdə ayrılmış resursların həcmi dəfələrlə artmışdır.

Maliyyə xidmətlərinin inkişafı üzrə Strateji Yol Xəritəsinə müvafiq bank sektorunun sabitliyi və dayanıqlığı sektorun aktiv iqtisadi artım və şaxələnmə istiqamətlərində işlər görülməyə başlanmışdır. Bankların kapitallaşması davam etdirilib. Bank aktivlərinin keyfiyyət parametrləri qənaətbəxş səviyyəyə yaxınlaşır. Son aylarda bank sektorunun aktivləri 7,8% artıb. Biznes kreditlərinin məcmu kredit portfelində payı 63% olub. Yüksək maliyyə risklərinin öncələmək üçün istehlak kreditləşməsinin artımı MBNP tərəfindən tənzimlənib. Nəticədə, istehlak kreditlərinin artım sürəti ötən illə müqayisədə 2,9 dəfə azalaraq 14%-ə, ipoteka kreditləri istisna olmaqla isə 12%-ə enib. Avtomobil kreditlərinin mütləq həcmi xeyli azalıb. Faiz dərəcələrinin azalması işi davam etdirilib. Son dövrdə kreditlər üzrə orta faiz dərəcələri 28%-dən hazırda 16%-ə, o cümlədən biznes kreditləri üzrə 12%-ə düşüb.

Ölkədə ödəniş infrastrukturunun tərəqqisi davam edib. Son 12 ildə elektron hesablaşmaların miqyası 12 dəfə artaraq ÜDM-in 2,0 mislini təşkil edir. Plastik kartlarla əməliyyatların məbləği 1,2 mlrd.man. olub. Son 8 ildə kartlarla əməliyyatların həcmi 2,9 dəfə artıb. POS-terminalların sayı ötən dövr ərzində 2,5 dəfədən çox artıb. Elektron və alternativ bankçılıq xidmətləri də sürətlə artmağa başlamışdır.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, banklar ekstensiv inkişaf modelindən intensiv tərəqqi modelinə keçir, mənfəət termini isə icra effektivliyi və məhsul keyfiyyəti

anlayışları ilə daha sıx əlaqələnməyə başlayır. Burada mühüm amillərdən biri bankların başlıca mənfəət mənbəyi hesab edilən faizlər arasında fərqin bazarın təsiri altında aşağı düşməsi, digər qismi isə daha çox informasiya və seçmə sahib olan klientlərin dəyişən tələbidir. İndi ölkə bankları üçün bu tendensiyalar daha da aktuallaşır və tərəqqinin əsas yollarından biri klientlərə fərqli məhsulları səmərəli yolla və keyfiyyətli formada çatdırmaqdan keçir.

Tədqiqatımızda kreditlərin geri qaytarılmasının təminatlığının praktiki baxımdan təhlili üçün “Xalq Bank” kommersiya bankının məlumatlarını araşdırdıq. Bunu aşağıdakı cədvəldən görmək olar:

Cədvəl 11.

Kreditlərin istiqamətləri	Kreditlərin geri qaytarılma səviyyəsi		
	2014	2015	2016
- İstehlak kreditləri	81,4	88,3	74,5
- Əsas kapitala yönəldilən kreditlər	91,5	87,5	80,4
- Tikintiyə yönəldilən kreditlər	97,3	84,5	72,1
- Ticarət və digər kommersiya fəaliyyəti üzrə kreditlər	94,7	91,5	83,6
- Cəmi verilmiş kreditlər	94,2	89,5	81,5

Faktiki məlumatlardan göründüyü kimi, kommersiya bankı üzrə məcmu kreditlərin qayıtma səviyyəsi 2014-cü ildəki 94,2%-dən, 2016-cı ildə 81,5%-ə enmişdir. Bu cür azalma xüsusilə, istehlak kreditləri üzrə 81,4%-dən 74,5%-dək, tikinti üzrə 97,3%-dən 72,1%-dək müşahidə edilmişdir. Bütün bunlar kreditlərin təminatlılığı üzrə monitorinqin çox böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini bir daha təsdiqləyir.

FƏSİL 3. BANKLARIN KREDİT ƏMƏLİYYATLARI VƏ ONLARIN STRATEJİ YOL XƏRİTƏSİNƏ UYĞUN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

3.1. Borc vəsaitlərinin qaytarılmasında bankların kredit təminatlılığının gücləndirilməsi istiqamətləri

Kredit milli iqtisadiyyatın ayrılmaz ünsürü olmaqla, makrosəviyyədə, mikrosəviyyədə və ayrı-ayrı müəssisələrin inkişafında mühüm rol oynayır. Geniş təkrar istehsal və təkrar bölgü kateqoriyası olmaqla onun bütün bölmələrində – istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak proseslərini özündə əhatə edir.

Kredit yolu ilə müəssisələrin əsas və dövriyyə kapitalının formalaşdırılması baş verir: istehsalçılar üzrə, portfel və real investisiya üzrə, əmək kapitalının qiymətləndirilməsi, pul resurslarının həcmnin artırılması; real yığım proseslərinin sürətləndirilməsi və s. resurslarının həcmnin artırılması; real yığım proseslərinin sürətləndirilməsi və s. aiddir. Kreditin mahiyyəti – əhali və müəssisələrin müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin toplanaraq akkumulyasiyasında əks olunur.

Kreditin məzmunu onun təşkili prinsiplərindən daha aydın görünür.

Kreditin təminatlılığı hər şeydən öncə onun verildiyi obyektin konkret maddi dəyərə malik olması ilə bağlıdır. Bu sanki bankın prespektivdə ola biləcək təsadüflərdən bir növ sığortalanması kimi başa düşülə bilər. Qeyd edək ki, Strateji Yol Xəritəsində kreditin təminatlılığı məsələsinə xüsusi önəm verilir.

Nəticə etibarilə, kreditin təminatı bankda müvafiq əmsalın şərtləşdirilmiş şəkildə girov formasında olmalıdır.

Kreditləşmənin formalaşmasında ilkin baş prinsip onun geri qaytarılması prinsipidir. Yəni verilən resurslar mütləq geri qaytarılmalıdır. Kreditin geri qaytarılması şərtləri və dövrləri bank və borclu arasında sənədləşdirilən kredit müqaviləsində öz konkret əksini tapır.

Kreditin əsas prinsiplərindən olan müddətliyi onun istifadə edildiyi məqsədlərin xüsusiyyətlərindən dövrətmə prosesindən asılıdır. Bank kredit sənədlərini tərtib edərkən bu cür amilləri nəzərə almalıdır.

Kreditləşmənin mühüm prinsiplərindən olan məqsədlilik onun banka və onun əməkdaşlıq yaratmaq istədiyi borclu təşkilata əvvəlcədən bəlli olan məqsədlərə verilir. Bundan ötrü borclu təşkilat özünün əsas işlərini görür və bankda inam yaratmaq, təlimatlara uyğun sənədləşmə aparmaq üçün tələb olunan sənədləri tərtib edir.

Prinsiplərdən biri də, kreditin ödəmə prinsipi də mühümdür. Yəni borc alan ondan istifadəyə görə haqq ödəməlidir. Faiz stavkası kreditin satış qiymətidir. Bu isə bankın gəlirinin əsasını təşkil edir. Kreditə görə faiz hesablanarkən bir çox amillər nəzərə alınmalıdır. Kredit təminatlığının reallaşmasında əhəmiyyətli olan sonuncu prinsip kreditləşmədə differensivli və bu müqəddə bank kredit qabiliyyəti əmsallarından istifadə etməlidir.

Kreditləri bir neçə cəhətlərə görə formalara bölmək olar.

Kreditin formalarından biri olan *bank krediti* ən çox yayılmış forması olub, iqtisadiyyatda pul vəsaitlərinin çevik borca verilməsi obyektinə və predmetinə kimi çıxış edir. Bank kreditinin mühüm xüsusiyyəti ondadır ki, geri köçürülmə əsasında pul resurslarının dövriyyəsinə reallaşdıran banklar daha çox xüsusi kapitaldan deyil, cəlb olunmuş resurslardan istifadə edir. Bir çox sübyektlərdən borc götürdüyü pul resurslarının bank digər hüquqi, fiziki şəxslər üzrə yenidən bölüşdürür. Eyni zamanda bank təkcə pul vəsaitlərini deyil, onu kapital şəklində yönəldir. Bank krediti faizi əsasən kommersiya krediti faizindən çox olur.

Bazar şəraitində *kommersiya krediti* bir sahibkar tərəfindən digər sahibkara əmtəələr formasında verilən kreditdir. Onun predmetinə əmtəə kapitalıdır. Kommersiya krediti dövriyyə prosesinə, mal və əmtəələrin istehsal sferasından istehlak bölməsinə doğru hərəkətinə xidmət edir. Belə kreditinin başlıca məqsədi əmtəələrin və maddiləşmiş mənfəətin reallaşdırılmasını təmin etməkdir. Onun üçün verilən faiz bank kreditinə görə alınan faizdən aşağıdır. Kommersiya kreditləşmə zamanı kreditor kimi təsərrüfat qurumları, yəni form, müəssisə, firma, kampaniya və s. çıxış edir. Kreditin bu forması hər hansı mal istehsalçısının və ya əmtəənin topdan satışının başqa bir müəssisəyə malın nisyə satışı zamanı həyata keçir.

Dövlət krediti zamanı borc verən, başqa sözlə kreditor rolunda qurum kimi dövlətin özü çıxış edir. Sosial iqtisadi inkişafın əksər mərhələlərində dövlət kreditin mahiyyəti, rolu və təzahürləri də müxtəlifdir. Dövlət kreditinin başlıca formaları dövlət istiqrazlarından, azmüddətli xəzinə öhdəliklərindən, fərdlərin əmanət bankları vasitəsilə milli qiymətli kağızların alınması üçün sərf edilən əmanətlərdən və sair alətlərdən ibarətdir.

Borc kapitalının müxtəlif ölkələr arasında hərəkəti isə beynəlxalq kreditlə bağlıdır. Kreditor və borc götürən rolunda banklar, böyük şirkətlər, fərdi sahibkarlar, dövlət qurumları, hökumət, habelə beynəlxalq və yerli təşkilatlar çıxış edə bilirlər. Beynəlxalq kredit prosesində iştirakçılar adətən dəyişir. Amma kredit müqaviləsinin tələblərindən biri xarici dövlətə mənsub olmasıdır. İqtisadi mahiyyətinə görə beynəlxalq kreditlər beynəlxalq ticarət əməliyyatları ilə bağlı olan kommersiya fəaliyyəti, vəsaitlərin ödənilməsi, qiymətli kağızların emissiyası, birbaşa investisiya qoyuluşları daxil olmaqla müxtəlif məqsədlər üçün əldə oluna bilər.

Mülki-əhali krediti zamanı isə kreditor rolunda fərdi şəxsin çıxış etməsi nəzərdə tutulur. Bu cür kredit həm mal, həm də dəyər formasında verilə bilər. Kontragenlər üzrə kredit münasibətləri daha çox fərdi münasibətlərin dərəcəsinə uyğun qurulur.

Əmlakın girov qoyulması üzrə verilən kreditlər *ipoteka kreditidir*. *İpoteka sözünün mənası girov deməkdir*. Əsasın daşınmaz əmlakları – torpağı, binanı və sair tikililəri götürdükləri borcun əvəzinə ipoteka banklarında müvafiq girov qoyurlar. Əgər borclu öz borcunu vaxtında qaytara bilməsə əmlak dərhal bankın sərəncamına ötürülür.

Müasir dövrdə torpaq mülkiyyətini də əhatə etməklə daşınmaz əmlakın girov qoyulması altında verilən ipoteka krediti indii aktiv şəkildə istifadə edilən kreditləşdirmə formalarından hesab olunur.

İpoteka krediti qeyri-yaşayış və mənzil tikintisinin artan tələbatlarının maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar dövlət maliyyəsinin bank krediti ilə əvəz olunmasında mühüm rol oynayır. İpoteka kreditinin tərəqqisi vaxtından əvvəl

ödənmə xüsusiyyətli kredit resurslarının kəsiri şəraitində təsərrüfat subyektlərinin yatırım fəallığının artımına yardım edir.

İpoteka kreditləşdirilməsi iki seqmentdən ibarət olur:

a) İpoteka kreditlərinin istehsal subyektlərinə və şəxslərə bilavasitə verilməsi sistemi;

b) Kredit təqdimatı üzrə vəsaitlərin əlavə olaraq cəlb edilməsini təmin edən ipoteka kreditlərinin ikinci, yəni törəmə bazarda satışı.

Birinci istiqamətlə ipoteka bankları, ikinci istiqamətlə isə istehsal şirkətləri, ipoteka banklarının əsas aktivlərini alan, mülkü girovu ilə təmin edilən, sonra isə onların vasitəsilə öz adlarından qiymətli kağızlar buraxan müvafiq fondlar məşğul olurlar. Qiymətli kağızlar daşınmaz əmlak vasitəsilə təmin olunduqlarına görə və investisiyada sabit gəlir əldə etməyə imkan verdikləri üçün likvidlik qabiliyyətinə malik olurlar. Xarici bazarlarda dövlət bir çox maliyyə qurumlarının öhdəlikləri üzrə bağlı təminatçı olaraq çıxış edir və bu isə onların etibarlığını daha da artırır.

İpoteka kreditlərinin digər bazarı ipoteka qiymətli kağızlarına yerləşdirilən girovların transformasiyası, bundan əlavə onların investorlar üzrə yerləşdirilməsi yolu ilə ipoteka sisteminin əlaqəli kredit portfelinin formalaşmasını reallaşdıran ipoteka bazarının oyunçuları arasındakı münasibətlərin məcmusunu ifadə edir.

İkinci tip bazarda kreditor iki istiqamət üzrə fəaliyyət göstərir.

a) Eyni köklü girovlardan vəsaitlər formalaşır və onların əsasında ipoteka qiymətli kağızların emissiyası buraxılır. Qiymətli kağızları fond bazarında invest edən kreditor ipoteka kreditləşməsinə verilən ehtiyatları qaytarır;

b) Kredit resurslarını azad edərək ikinci səviyyəli bazarın operatorlarına girovları satır. Belə bazarın operatorları eyni köklü ipoteka kreditorlarından vəsaitləri formalaşdırır və onların bazasında ipoteka üzrə qiymətli kağızları dövriyyə buraxır.

İpoteka kreditinin digər səviyyəli bazarı ipoteka banklarının resurslarının pula çevrilməsini təmin etməklə, dövriyyədə olan vəsaitləri sürətləndirir, kapitalın regional, maliyyə bazarının və eyni zamanda daşınmaz əmlak ilə torpaq bazarının

əlaqələndirilməsini onların sahələr üzrə yenidən bölüşdürülməsinə kömək edir və kreditlər üzrə faiz dərəcələrini davamlı və sabit edir.

İpoteka kreditləşməsi verən banklar bu şəraitdə kredit resursları üzrə məhdudlaşdırılmır, çünki onlar törəmə bazarda əməliyyatları həyata keçirərək, real kreditlər təqdim edərək təkrar dövriyyəyə buraxdıqları real vəsaitləri yenidən səfərbərliyə almaq imkanına malik olurlar. Bu cür sistemin effektiv fəaliyyəti sabit törəmə ipoteka bazarının mövcudluğunu nəzərdə tutur.

Borclunun tələbatından asılı olaraq isə kreditin mühüm iki formasının şərhini verməyə çalışaq. Əvvəla birinci forma olan kreditin məhsuldar forması üzrə borc götürülən resurs istehsala və ya əmtəə dövriyyəsinin təşkilinə yönəldilir. Kreditin bu forması kapital yaradan amillərdən hesab edilir.

İstehlak kreditinin əsas fərqləndirici cəhəti ondan ibarətdir ki, o fiziki şəxslərin kreditləşdirilməsinin mühüm məqsədli formasıdır. Borc verən roluna ixtisaslaşdırılmış kredit təşkilatları ilə yanaşı, mal və xidmətlərin satışı ilə məşğul olan hüquqi şəxs də ola bilər. Kreditin bu forması əlavə dəyər yaratmır.

Müasir kommersiya banklarının kreditvermə prosesi bankın keyfiyyətli və yüksək mənfəətli kredit portfelinin formalaşmasında bank üçün ciddi və əsas bir işdir. Düzgün təşkil edilmiş kreditləşmə əməliyyatı kredit riskini heçə endirməyə imkan verir. Bank fəaliyyətində əsas risklər bir-birilə sıx əlaqədardır. *Dünya təcrübəsinə əsasən, kreditləşmənin reallaşdırılması o bir sıra mərhələlərdən keçirməlidir.*

Birinci etapda borcalanın vəsait almaq üçün təqdim etdiyi ərizəsinə baxılması ilə başlayır. Bu ərizədə aşağıdakı informasiya öz əksini tapır: borclu haqqında məlumat, kreditin əsas məqsədi, həcmi, müddəti, təminatı, qaytarılması qaydası, faizlərin ödənilməsi üsulu və s.

İkinci mərhələdə isə bank borclunun nizamnamə kapitalının formalaşmasını, əvvəllər onun bankla olan əlaqələrini istehlak olunacaq malların satılması üçün müqafilələrin mövcudluğunu, borclunun debitor və kreditor borclarını və sair.

Sonrakı mərhələdə borclunun aldığı vəsaiti və hesablanmış faizlərini müəyyən edilmiş zamanda qaytara bilməsi imkanları, yəni kredit qabiliyyəti müəyyən

olunur. Bu mərhələdə borclunun həm kredit qabiliyyəti, həm də tədiyyə qabiliyyəti öyrənilir. Nəhayət sonuncu mərhələ kreditin sənədləşdirilməsidir. Bankın hazırladığı kredit müqaviləsinə hər iki tərəflərin iştirakı ilə baxılır və imzalanır. Bu mərhələdə kredit müqaviləsinin şərtlərinin icrasına nəzarət həyata keçirilir. Kreditor verdiyi vəsaitin istifadəsinə nəzarət edir. Şərtlərə əsasən o, öz məsuliyyətinin ödənilməsi üçün borclarının fəaliyyətini təhlil edir, nəzərdə tutulmuş tədiyyə vaxtları çatdıqda isə öz qaydalarını irəli sürür.

Praktiki baxımdan kredit qoyuluşunun məbləği və institusional strukturu 2016-cı ilin əvvəlinə ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 10,6% artmışdır.

Son dövrlər həyata keçirilən sosial iqtisadi islahatların nəticəsi kimi özəl bölmənin iqtisadiyyatda rolunun artması kredit yatırımlarının strukturunda da özəl sferasının payının yüksəlməsi ilə bağlı olmuşdur. Belə ki, kredit yatırımının 92,8%-i özəl sefranın payına düşmüşdür. Kredit sisteminin regionlar üzrə dairəsinin genişlənməsi bölgələrdə fəaliyyət göstərən subyektlərin kreditlə təmin olunma imkanlarını daha da artırır. 2015-ci ilin sonuna kredit qoyuluşlarının 83,4% Bakı şəhərinin, 16,6%-i rayonların payına düşmüşdür. Kredit yatırımlarının müddətlər üzrə strukturu da müxtəlifdir.

Cədvəl 12.

İqtisadiyyata kredit qoyuluşunun müddətlər üzrə strukturu

Mln.man.

İLLƏR	MƏCMU	Kreditlər			
		Qısa müddət- li	Xüsusi çəkisi %-lə	Uzun müddətli	Xüsusi çəkisi %-lə
2006	2362,7	1142,8	48,4	1220,7	51,6
2008	7191,3	2295,9	31,6	4895,5	68,1
2010	9163,5	2567,8	28,0	6595,8	72,6
2012	12243,7	3508,5	28,8	8735,6	71,5
2015	21730,4	3335,5	21,6	17087,4	78,4

Məlumatlardan göründüyü kimi, uzun və ortamüddətli kredit qoyuluşlarının həcmi və xüsusi çəkisi dinamik olaraq yüksələn xətlə gedir. 2006-cı ildə kredit həcmnin 51,6%-i uzunmüddətli və ortamüddətli kreditlərin payına düşürdüsə, 2015-ci ilin axırına bu 78,4%-ə çatmışdır. Bu bir daha kommersiua banklarının uzun və ortamüddətli kredit resurslarının artıdığını təsdiq edir.

Göstərə ki, həm qısa, həm də uzunmüddətli kreditlərlə manatla qoyulan kreditlərin miqdarı artmaqdadır ki, 2006-cı ildə olan kredit vəsiatinin 49% manatın payına düşürdüsə 2015-ci ildə bu 75,3% təşkil etmişdir.

Belə mütərəqqi nisbət həm qısa, həm orta, həm də uzun müddətli kredit yatırımında ifadə özünü olunmuşdur. 2015-ci ildə manat ifadəsində uzunmüddətə verilmiş kredit məcmu kredit qoyuluşunun 70,6%-ni təşkil etmişdir.

İqtisadi siyasətinin tərkib elementi olan pul-kredit siyasətinin çevik həyata keçirilməsinin rəhni kimi qiymətləndirilir. Milli pul vahidinin möhkəmliliyinin təmin edilməsi maddi istehsal sferalarında, banklara etibar yaradır. Məhz bunun nəticəsidir ki, manatla əmanət və ya depozit yaratmaq və onların məbləğini artırmağa inam formalaşdırmışdır. Sənaye və istehsal sferalarına kredit qoyuluşu artaraq real sektora kredit yatırımlarında xüsusi çəkisi 8,4%-dən 14,6%=-ə çatmışdır. Son illərdə ticarət və xidmət, rabitə eləcə də ev təsərrüfatlarına kredit məbləği öz artım tempini qorumuşdur. Real sektora kredit yatırımının 22,6% ticarət, rabitə və xidmət, 35,4% ailə təsərrüfatına yönəldilmişdir. Təsərrüfatın digər sahələrinin inkişafını sürətləndirən sahə olan tikinti sferasına yönəldilən kreditlərin həcmi təxminən 2,3 dəfə artmışdır.

Onun real sektora qoyulmuş kreditlərdə xüsusi çəkisi 10,5%-dən 14,7%-ə çatmışdır.

Kredit seqmentində münasibətlər müəyyən qaydada təşkil olunur. Kreditləşmə, kredit-proseslərinin təşkilinə yönləndirən və kreditləşmə prinsiplərinə müvafiq bu prosesin tənzimlənməsi kimi üzvü ünsürləri özündə cəmləşdirir. Bu təşkili elemnetləri aiddir:

a) Kredit prosesində borclunun xüsusi vəsaitinin təminatlılığının ardıcılığı və dərəcəsi;

- b) Kreditin ünvanlı təyinatı;
- c) Kreditləşmə üsulları;
- d) Hesabların tətbiqi forması;
- e) Hesablardakı borc qalıqlarının nizamladılması üsulları;

k) Borc vəsaitlərinin məqsədli və effektiv istifadəsinə və onların zamanında qaytarılmasına nəzarət formaları.

Kreditləşmə mexanizminin göstərilən bu elementlər məcmunun bazar iqtisadiyyatından əvvəlki inzibati dövrlərdən fərqli olmasına baxmayaraq müasir mərhələdə bu elementlərin hər birinin məzmunu mühüm dəyişikliklərə uğramışdır. İnzibati dövr kreditləşmə sistemində aşkar şəkildə təsərrüfat qurumlarının borc vəsaitləri və xüsusi resurslarının sərhədləri zəruri olaraq sərt qaydada müəyyənləşdirilirdi. İndi isə kreditləşmədə hər hansı bir inzibatçılıqdan söhbət belə gedə bilməz. İndi hər bir qurum müəssisə və təsərrüfat öz fəaliyyətini azad şəkildə təşkil edə bilir. Banklar mahiyət etibarilə sahibkar xarakteri daşdığından kreditləşmə prosesində də bu xarakter addım görünür. Belə ki, öncə bank qurumun gəlirlilik prinsipinə müvafiq bank kreditləri haqqı ödənilməklə satılır. Lakin məsələ bununla bitmir. Belə ki, kredit orqanları ilk növbədə öz resurslarından, onları müxtəlif kredit istiqamətlərində yerləşdirməklə istifadə etməkdə maraqlıdılar. Bununla əlaqədar iri kredit institutları kimi fəaliyyət göstərən banklar üçün normal, tərəddüdsüz, inflyasiyasız iqtisadiyyatdan kredit fəaliyyətindən əldə edilən gəlir əsas hesab edilir. Avropa banklarının kredit əməliyyatlarından qazandıqları gəlir ümumi gəlirin 70%-ni təşkil edir.

Müasir kreditləşmənin miqyası təkcə bankın xüsusi resurslarının həcmindən deyil, habelə cəlb edilmiş vəsaitlərin miqdarından da asılıdır. Real bazar sistemində bank, təkcə öz klientlərindən əlavə vəsaitlər cəlb etdiyi zaman nəhəng həcmli vəsaitlərlə manevr edə bilər. Bank, vəsaitləri özü üçün deyil, digərləri üçün cəlb etdiyindən belə alınır ki, geri qaytarılma əsasında akkumulə olunmuş pul vəsaitlərinin miqdarı nə qədər çox olarsa, kreditləşmənin miqyası bir o qədər böyük ola bilər.

Müasir kreditləşmə seqmentinin xüsusiyyəti ondandır ki, kreditləşmə təkcə bankın fərdi və cəlb edilmiş resurslarının həcmindən deyil, habelə mərkəzi bankın klientlərin kreditləşdirilməsi üçün özəl banklar qarşısında qoyduğu bir sıra normalardan da asılıdır. Beləki Mərkəzi Bank mərkəzləşdirilmiş ehtiyatların icbari köçürmələrini, bir çox digər normativləri, özəl banklarda yaranan, xüsusi fərdi kreditlərin miqdarının reqlamentləşdirilməsi formasında minimal pul resursları normativini, habelə bankın, onun məsuliyyət və öhdəliklərinin likvidli resursların ölçüləri ilə müəyyənləşən hesabatının likvidlik parametrlərinin normativlərini müəyyənləşdirir.

Bank kreditləşməsinin mühüm elementi müasir kreditləşmə metodudur. Kreditləşmə metodu kreditləşmə prinsiplərinə uyğun kreditin verilməsi və ləğvi metodlarını müəyyən edir.

Bank təcrübəsinin kreditləşməsinin 2 metodu işlənilib hazırlanmışdı:

- a) qalığa görə;
- b) dövriyyəyə görə.

Qalığa görə kreditləşmədə kreditin yönləndirilməsi müxtəlif maddi dəyərlilərin iştirak etdiyi kredit qalıqları ilə bağlıdır. Bu cür metodda kredit bərpa etmə mahiyyəti daşıyır. Bu da təsərrüfat subyektləri tərəfindən verilmiş qiymətlilərin hesabına reallaşdırılır.

Dövriyyələr üzrə kreditləşmə üsulunun xüsusiyyəti ondadır ki, kreditin fəaliyyəti maddi dəyərlilərin qəbul olması və xərclənməsi ilə təsdiqlənirdi. Burada kredit əsasən ödəniş xassəsini ifadə edirdi. Bu zaman kreditlərin verilməsi borc pul məbləğlərinə tələbat yarandıqda həyata keçirilirdi. Kreditləşmənin bu üsulunun tətbiqi nəticəsində təsərrüfat subyektlərinin ödəniş dövriyyəsində davamlılıq və sabitlik əldə edilirdi.

Yeni kommertiya ənənəsi münasibətlərində isə kommertiya bankları kredit vəsaiti verilməsində kreditləşmənin başqa metodlarından istifadə edirlər.

Dünya bank təcrübəsi də kreditləşmənin iki metodunu təsdiqləyir. Kreditin geri qaytarılmasının təminatı üsulu anlayışı altında mövcud borcun ödənilməsi metodunu və konkret real mənbəyini, kreditin sərf edilməsi ilə bağlı kreditorun

hüquq və vəzifələrinin hüquqi baxımdan icrası, kredit prosesinin əsas mərhələlərində bu mənbəyin məqbulluğuna preduesial bank nəzarətinin təşkili başa düşülür.

Klientin əmlakının girovu bank kreditinin geri qaytarılmasının təminatı üzrə daha geniş yalyılmış formalardan biridir. Əmlakın girovu tərəflər üzrə girov haqqında sənədlə rəsmiləşdirilir və imzalanır. O, öhdəliyin borclu tərəfindən icrası zamanı girov qoyulan mülkün hesabına itkiləri təmin edilən kreditorun məsuliyyətini təsdiq edən sənəddir.

Müasir dövrdə subyektlərə kredit təqdimatının müddətləri aşağıdakı hədudlarda banklar tərəfindən müəyyənləşdirilir: 30 günə kimi, 31 sutkadan 90 günə kimi, 91 sutkadan 180 günə kimi, 181 sutkadan 1 ilə kimi, 1 ildən 3 ilə kimi, 3 ildən artıq.

Qeyd olunduğu kimi, kredit ödənilməsinin müasir sistemində onların iki kateqoriyasını fərqləndirilir:

- a) hüquqi şəxslərə verilən kreditlər;
- b) fizikit şəxslərə verilən kreditlər,

Hüquqi şəxslərə verilən kreditlərin kateqoriyalarına aşağıdakılar aiddir:

- a) xüsusi cari hesab üzrə olan kreditlər;
- b) overdraft üzrə olan kreditlər;
- d) kredit xəttinin hədudları daxilində böyük obyekt üzrə olan kreditlər;
- q) sindikatlaşdırılmış kreditlər;
- j) məqsədli kreditlər.

Fiziki şəxslərə verilən kreditlərə bunları aid etmək olar:

- a) istehlak krediti;
- b) ipoteka krediti.

Müasir dövrdə *etibarlı kreditlər* adlandırılan kredit növü də mövcuddur. Kreditin bu növü bir qayda olaraq birinci dərəcəli kredit tədiyyə qabiliyyətli müştərilərə verilir. Bank bu klientlərlə daimi əlaqə saxlamaqla, ötən dövrün kreditlərinin ödənişi üzrə heç bir etiraz, şikayət etmir. Kredit konkret istehsal prosesinin təşkili üzrə əlavə pul resursuna olan tələbatı ödəmək məqsədilə həyata

keçirilir. Onun müddəti 3 ayadək müəyyən olunur. Kreditlərin verilməsi ödəniş təminatının məhdudlaşdırılması üzrə həyata keçdiyinə görə digər kreditlərdən fərqli daha yüksək faiz dərəcəsi təyin edilir.

Kreditin hazırlanması üçün müəssisə banka ərizə ilə müraciət edir. Ərizənin tərkibində kreditin alınmasına dair məqsədlər, məbləğ və müddət, kredit sənədlərinin layihəsi, kredit qaytarma qabiliyyətinin təminatı üzrə müddəalar öz əksini tapır.

Mühüm əhəmiyyətli *kontokorrent kredit* isə xarici ölkələrin bank sektorunun təcrübəsində geniş yayılmış tətbiqi aşağıdakı müddəalarla əlaqədardır.

a) Kontokorrent hesabı əsasən bankın uzunmüddətli əlaqələr qurduğu və bank kreditinə həmişə tələbatı olan müştərilər üçün açılır;

b) Klient və bank arasında kontokorrent münasibətlər sərbəst xarakter daşıyır;

c) Kontokorrent hesab təsərrüfat qurumlarının pul dövriyyəsinin inkişafı üçün istifadə olunduğundan, kontokorrent kreditlər proqnoz krediti olub, hesabın qalığını aradan qaldırır. Kontokorrent hesab böyük kredit etibarına sahib qurumlar tərəfindən təşkil edilir. Kontokorrent hesab edətən hesab üzrə qalığ debet qalığının limitinin təmin edilməsi üzrə zəmanətin verilməsi nəticəsində klient üçün açılır.

Veksel krediti isə banklar tərəfindən veksel saxlayanlara və təhsizatçılar tərəfindən malalanlara verilən kredit növüdür. Veksel kreditlərinin çoxlu növləri vardır. Onun bəzi növlərini nəzərdən keçirək.

Adsız veksel kreditləri onun bir növü olub, öz növbəsində qeydiyyatlı və girovlu veksellərə bölünürlər.

Veksellərin qeydiyyatı zamanı veksel kreditləri bank sifarişi ilə alınır və tam onun ixtiyarına keçir. Veksel saxlayan fərd qeydiyyatdan keçməklə veksel banka təqdim edir və onun əvəzində pul məbləği götürür. Deməli, veksellərin bankın iştirakı ilə qeydiyyatı kredit təqdimatının formalarından biridir. Bu növ əməliyyata bank adətən faiz ödənişi tələb edir. Məhz buna faiz qeydiyyatı və yaxud diskont deyilir. Onun həcmi müştəri ilə razılaşma üzrə müəyyən edilir. Bu zaman diskont vekselin qeydiyyatından sonra onun məbləğindən çıxılır.

Müasir dövrdə kommersiya banklarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin nəticələri onların maliyyə durumları ilə müəyyən olunur. Maliyyə nəticələri dedikdə bankın təşkilatının gəlirləri, xərcləri və onların aralarındakı fərq kimi mənfəət və yaxud zərər başa düşülür.

Hər hansı bir bank öz fəaliyyəti üzrə nəticələri barədə məlumat təqvim ilinin sonunda hazırladığı hesabatda göstərir. Bu cür hesabatda kommersiya bankının mədaxil və məxarici balansı, qazandığı mənfəət və ya zərər, o cümlədən, müxtəlif əməliyyatlar üzrə gəlirlər və xərclər, onların məcmu əməliyyatlardakı xüsusi çəkisi əks olunur. Hesabatda göstərilən informasiyaya əsasən bank öz fəaliyyətini təhlil edir, gəlir və məxarici ayrı-ayrılıqda müqayisə edir, fəaliyyəti üzrə baş vermiş nöqsanları aşkar edir və gələcəkdə bunların baş verməməsi üçün təsirli tədbirlər hazırlayır.

Qaydalara əsasən bank fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlərə daxildir:

- a) verilmiş kreditlərə görə dəqiqləşmiş və alınmış faizlər;
- b) depozitlər üzrə aldınan faizlər;
- c) qiymətli kağızlar üzrə əməliyyatlardan gələn gəlir;
- d) qiymətli metallarla aparılan proseslərdən gələn gəlirlər;
- e) klientlərə açılmış hesablar üzrə bankın təqdim etdiyi xidmətlərə görə komission haqlar;
- k) bankın apardığı faktoring, forfeyting, lizing, trast əməliyyatlardan qazandığı gəlirlər;
- j) zəmanət və aksept əməliyyatlarından əldə etdiyi gəlirlər və s.

Bank mədaxilinin yaranma xüsusiyyətlərinə görə onları iki qrupa ayırmaq olar: faiz üzrə əldə edilən gəlir və qeyri-faizi mədaxil.

Faiz üzrə əldə edilən mədaxil dedikdə, borc üzrə hesablanmış və əldə edilmiş faizlər, əmanətlərin yerləşdirilməsi üzrə toplanan faizlər başa düşülür. Bütün yerdə qalan mədaxil isə qeyri-faiz gəlirləri qrupuna aid edilə bilər.

İstənilən bank icra etdiyi əməliyyatlardan qazandığı gəlirləri təhlil etməli və araşdırmalıdır. Təhlil prosesində hər hansı bir gəlir növünün məcmu gəlirlərdə

payını gəlirlərin strukturu müəyyən edir. Təhlil prosesində gəlirlərin strukturuna və onun dəyişməsinə təsir edən faktorlar müəyyən edilməlidir.

Bankın mədaxilinin quruluşunda kredit prosesi ilə bağlı olan gəlirlər daha böyük xüsusi çəkiyə malikdir. Belə ki, indi maliyyə bazarlarında kommersiya banklarının fəaliyyətinin əsası olan aktiv əməliyyatların ən mühüm hissəsi olan kredit əməliyyatları çıxış edir. Bunun da mühüm səbəbi budur ki, inflyasiyanın gücləndiyi bir durumda bankların investisiya əməliyyatlarının cəlbədiciyinə olan marağı azalmışdır. Müasir investisiya uzunmüddətli davamlı bir proses olduğu üçün özündə həmişə bir təhlükə və risk daşımış olur.

Beləliklə, kredit yatırımı qısamüddətli və uzunmüddətli yatırımlara ayrılır. Ölkəmizdə 2006-cı ildə uzunmüddətli kredit qoyuluşu 35,6% təşkil edirdisə, 2015-ci ilin axırına bu 67,4% yüksəlmişdir. Bunun da başlıca səbəbi vurğuladığımız kimi riskin getdikcə azalması ilə əlaqədardır.

Bazar şəraitində ölkədə baş verən iqtisadi-sosial vəziyyətdən və bankın maliyyə strategiyasından asılı olaraq aktiv əməliyyatlar üzrə kredit portfelinin həcmi çoxala və ya azala bilər. Bu əməliyyatların dəyərinin dəyişməsi kreditləşmə gəlirlərinə də təsirsiz ötürür. Bütün bunları sərf-nəzər etməklə bankın maliyyə nəticələrində kreditlər üzrə gəlirlərə təsir edən faktorları aşağıdakı kimi göstərə bilərik:

- a) ölkədə inflyasiyanın tempi;
- b) Mərkəzi Bankın pul-kredit metodları;
- c) yeni istehsalın yaranması ilə bağlı bank kreditinə tələbin artması;
- d) istiqrazların faiz dərəcələri;
- j) investisiya projelərinin maliyyələşdirilməsində kreditdən istifadə.

Hər bir ölkədə inflyasiyanın dərəcəsi kredit proseslərinə olduqca ciddi təsir edə bilər. Belə ki, inflyasiya artıqca zaman riskləri yumşaltmaq üçün banklar adətən uzunmüddətli kreditlər verilməsini azaldırlar, digər qısamüddətli kreditlər üzrə faiz dərəcələrini isə artırırırlar. Faiz dərəcələrinin çox olması klientlərin kredit tələbini aşağı salır və bu da bankların son maliyyə nəticələrində verilmiş kreditlər üzrə gəlirin payının aşağı düşməsinə səbəb olur.

Mərkəzi Bank xüsusi pul-kredit siyasətilə kredit təşkilatlarının kredit portfelinə təsir göstərir. Mərkəzi Bank mərkəzi kredit əməliyyatlarına görə faiz dərəcələrini çox müəyyən etdikdə bankların kredit paylama potensialı və imkanı aşağı düşür və belə əməliyyatların gəlirləri azalır, aşağı salındıqda isə əks proses baş verir. Mərkəzi Bank habelə bu işlərə kommersiya banklarına mərkəzləşdirilmiş resurslar da verir.

Kreditləşmə meyarlarının azaldılmasına özəl bankların Mərkəzi Bankda saxladığı məcburi zəruri ehtiyatlar da təsir edir. Kommersiya bankları xüsusis vəsaitlərinin normativ hissəsini təmənnası olaraq Mərkəzi Bankda saxlayır ki, bu resursa da işlədə bilmədiyi üçün müvafiq vəsiətidən qazanc götürmür.

Bundan əlavə Mərkəzi Bank bəzi hallarda müəyyən bir bankın kredit əməliyyatlarını müəyyən dövr üçün məhdudlaşdırıa bilər.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində yeni iş yerlərinin yaranması ilə əlaqədar bank kreditinə tələb daha da artmışdır. İnzibati-iqtisadi sistemdə təşkilatlar dövlət mülkiyyətində olduğu üçün dövlət resursu hesabına fəaliyyət göstərirdilər. Müasir maliyyə xidmətləri şəraitdə isə müəssisələrin investləşməsində, onların xüsusi resursları əlavə bir vəsaitin olmasına tələbat yaratmışdır. Onların bank kreditlərindən yararlanması bankların aktiv əməliyyatları daxilində kredit əməliyyatlarının payının artmasına gətirib çıxarır. Bu isə öz növdəsində maliyyə nəticələrində kreditləşmənin əhəmiyyətini daha da yüksəldir.

Qiymətli kağızlar, yəni fond bazarında da istiqrazların faiz dərəcələrinin artıb-azalması kreditlər üzrə faiz dərəcələrinə təsir edir. Bu amil də öz növbəsində bankın kredit əməliyyatlarına birbaşa və ya dolayısı təsirsiz ötürmüşür.

3.2. Kommersiya banklarında kredit əməliyyatlarının təkmilləşdirilməsi

Müasir bank sektoru maliyyə xidmətlərinin inkişafı üzrə Yol Xəritəsində gösğətərdiyi kimi İKT-nin üstünlüklərindən istifadə etməyə böyük önəm verir. Burada bank xidmətləri bazarında son dövrlər güclənən rəqabətin təsirini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Ölkəmizdə bank sektorunda əməliyyatların rəqəmsallıq səviyyəsi sürətlə tərəqqi edir. Banklar müasir avtomatlaşdırılmış bank sistemləri,

əlaqə mərkəzləri, onlayn xidmət sistemləri (internet-banking) sms-banking kimi çevik sistemlər tətbiq edir. Bu vasitələr bank-müştəri qarşılıqlı əlaqələrinin möhkəmlənməsinə və davamlı olmasına xidmət edir. Bank məhsul və xidmətləri bazarının tərəqqisi bu bazara təqdim edilən internet xidmət və məhsullarının miqyası və növünün artmasını dəstəkləməklə yanaşı, bu segmentdə rəqabəti də xeyli gücləndirir. Bu cür rəqabət banklara daha səmərəli və geniş növlü xidmətlərini daha sərfəli şəkildə almağa və səmərəli dəstək tələb etməyə əsas verir, digər tərəfdən isə, regional İKT məhsulları bazarının oyunçularının da inkişafını təşviq edir.

Azərbaycan banklarının əsas hissəsi klient yönümlü siyasət aparır və bu prosesi müxtəlif istiqamətlərdə dəstəkləyir. Cəlbedici müştəri yönümlü davranışda uğurlu nəticə əldə edilməsi isə ilk öncə müştəri-bank əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlıdır. Hazırda banklar daha çox müştəri oriyentirli olmuş və strategiyalarını pərakəndə şaxələnmiş xidmətlər istiqamətinə yönləndirirlər. Bank orqanından kənar bank xidmətlərinin satışın artırılmasından ötrü istifadəsinin bankla əlaqələri sahəsində təcrübəsi təkmilləşməli və bank xidmətlərinin ofisdən kənar satış mexanizmi sadələşməlidir. Bu halda bankların İTK strategiyası da mütərəqqi olunur və filialların transformasiya və reproduksiyasına imkan yaradan texnologiyalar tətbiqi sürətlənir. Bunlardan bəzilərini qeyd etməyə çalışaq.

a) müştərilərlə qarşılıqlı əlaqələrin idarə olunması (CRM). Bu mexanizm müştərilərlə münasibətlərin qurulması və satış miqyasının artırılması məqsədi üçün vacibdir.

- Biznes-trend vasitələri. Bunlar lokal yerli bazarın tendensiyaları üzrə real təsvəvvürlərin əldə edilməsi, satış fəaliyyəti və xidmətlərin dəstəklənməsi üzrə prioritet layihələrin «tyuningi» üçün olduqca zəruridir.

Mühüm və başlıca əlaqələr qurulduqdan sonra klient ilə rabitə haqqında, xüsusən də klient üçün daha sərfəli olan metodlardan istənilən biri üzrə əlaqə haqqında qənaətə cəlmək lazımdır. Burada isə əsasən sms, elektron və adi post əlaqəsi, mobil telefon əlaqəsi, e-mail ünvanı anı məlumatlandırma sistemləri və bu kimi vasitələr çıxış edə bilirlər.

Mobillik və mobil əlaqələr, müasir mobil texnologiyalar səfər şəraitində fəaliyyət göstərən əməkdaşlar üçün çox mühüm və əvəzedilməz alətlər hesab olunurlar.

Call Center-lər. Bu cür sistemlər klientlərlə əlaqə kanallarını miqyaslandırır, real potensial klientlərlə kompleks qarşılıqlı münasibətlərin həyata keçirilməsi üzrə bankın ABC və CRM sistemləri vasitəsilə inteqrasiya olunur.

Bankomatlar. Pul resurslarının qəbulu, nağd pulun yenidən sayılması, ödəniş üzrə qəbzın verilməsi, valyuta mübadiləsi kimi əməliyyatların keçirilməsinə imkan yaradan yeni tip bankomatlardan istifadə olunur.

Bank sferasında İKT məhsul və xidmətlərin tətbiqi artıqca, belə xidmətlərə tələbat və seçim imkanlarında da əhəmiyyətli dəyişikliklər yaranır. Dəyişməyən isə sürət, keyfiyyət, tamlıq və səmərəlilik kimi mühüm ölçülərdir. Bununla belə, bazar qaydaları və bankların qarşılarında duran dəqiq vəzifələrdən asılı olaraq, bu tələblərin sayı və miqyası da artır.

Ödəniş sistemlərinin davamlı etibarlı və sabiti istismarının təmin olunması, elektron ödəniş xidmətlərinin infrastruktur şəraitinin genişləndirilməsi və bu cür imkanlardan səmərəli istifadənin stimullaşdırılması 2015-ci ildə də Mərkəzi Bankın əsas fəaliyyət istiqamətlərindən hesab olunmuşdur.

Tədqiqat apardığımız dövrdə ölkə miqyasında elektron ödəniş sistemlərinin tətbiqi dairəsinin genişləndirilməsi və tətbiqi imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində fəaliyyət sürətlə davam etdirilmişdir. Kütləvi Ödənişlər üzrə Mərkəzləşdirilmiş İnformasiya Sisteminin bazasında formalaşmış «Hökumət Ödəniş Portalı»nın əhatə çevrəsinin genişləndirilməsi üzrə işlər davam etdirilmişdir. Görülmüş tədbirlər nəticəsində Maliyyə, Vergilər, İqtisadiyyat, Fövqəladə Hallar Nazirlikləri, Dövlət Gömrük Komitəsi, Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, habelə «Azəriistiliktəhcizat» ASC Hökmət Ödəniş Portalına edilmişdir. İndi HÖP-ün yaradılmış strukturuna qoşulmuş 40 bankın və «Azərpoçt» MMC-nin məcmu halda 1600-ə yaxın ödəniş punktunda nağd şəkildə və sistemin internet resurslarından istifadə olunmaqla ödəniş kartlarından istifadə vasitəsilə nağdsız şəkildə ödənişlər qəbul edilir. 2015-ci ildə sistem üzrə məbləği 1,2 mlrd. man.

Olmaqla 24,5 mln. Ədəd ödəniş emal olunmuşdur. Keçən illə müqayisədə sistemdə emal edilən əməliyyatların miqyası 48,2% əməliyyatların sayı isə 4,3% artmışdır.

2015-ci ildə Milli Ödəniş Sistemi strukturu daha da genişləndirilmiş, bölgələrdə əhalinin və təsərrüfat strukturlarının maliyyə xidmətlərindən istifadə imkanlarının artırılması reallaşdırılmışdır. 2015-ci ildə maliyyə xidmətlərinin tətbiqi üçün Mərkəzi Bankın icazə verdiyi post filiallarının sayı 65-ə, onların içində post şöbələrinin sayı isə 953-ə yüksəlmişdir. «Azərpots» «MasterCard» beynəlxalq kart təşkilatına üzv qəbul olunmuş və böyük həcmdə MasterCard markalı ödəniş kartı emissiya olunmuşdur. 2015-ci ildə respublikada quraşdırılmış POS-terminalların sayı 80301 ədəd olmuşdur. Regionlar üzrə POS-terminalların sayı 36,6%, il üzrə POS-terminallarla aparılan əməliyyatların sayı 3,4 dəfə, əməliyyatlarına həcmi isə 1,8 dəfə artmışdır.

Həmin dövrdə ödəniş kartı emissiya etmiş bankların sayı 39-a kart sahiblərinin sayı isə 5,4%-dək artmışdır. Ödəniş kartlarının miqdarı 5,8 mln.ədədə yüksəlmişdi ki, onlardan da 4,8 mln.ədədi debet, 962,6 min ədədi kredit kartları olmuşdur. Beləliklə, 2015-ci ildə emissiya olunmuş ödəniş kartları ilə aparılan əməliyyatların həcmi 9,69 mlrd.man. əməliyyatların sayı isə 65 mln. ədəd olmuşdur ki, onun da müvafiq olaraq 8% və 19,5%-i nağdsız ödənişlərin payına düşmüşdür. Ötən illə müqayisədə ödəniş kartları üzrə aparılmış əməliyyatların miqdarı 67,6%, əməliyyatların həcmi isə 3,5 dəfə artmışdır. Ödəniş kartları üzrə hesablaşmaların yüksəldiyi bir dövrdə ödəniş kartları ilə dələduzluq hallarından risklərin idarə edilməsi məsələlərinə önəm verilmişdir. Ödəniş kartları vasitəsilə dələduzluq üzrə banklararası informasiya müdaliəsi sisteminin proyeksi hazırlanmışdır. Bundan əlavə ölkədə nağdsız ödənişlərin təşviqi, bu ödənişlər üzrə strukturun genişləndirilməsi və normativ bazanın möhkəmləndirilməsi üçün təkliflər paketi hazırlanmışdır. 2015-ci ildə prioritet məsələlərdən biri də bankların müasir bank rəqəmsal texnologiyalarından istifadəsinin yüksəldilməsi və nağzsız hesablaşmaların artırılması üçün təşviqedicilə tədbirlərin reallaşdırılması olmuşdur. Bu məqsədlə əsas bank tərəfindən banklar üzrə «Nağdsız ödənişlərdə lider bank» və «Elektro bankçılıq xidmətləri üzrə lider bank» nominasiyaları keçirilmişdir.

Nominasiyalar üzrə nümayəndələrin statistik-maliyyə göstəriciləri əsasında hazırlanmış qiymətləndirmə reytingləri aylıq Mərkəzi Bankın İnterten səhifəsində yerləşdirilmişdi. Ödəniş xidmətləri üzrə imkanların genişləndirilməsi, maliyyə xidmətləri bazarında rəqabət mühitinin artırılması, ödəniş xidməti subyektlərinin hüquqlarının müdafiəsinin artırılması üzrə «Ödəniş xidmətləri haqqında» Qanun hazırlanmışdır.

Müasir ödəniş sistemləri, o cümlədən, nağdsız hesablaşmalar üzrə mövcud qanunverigiliyin inkişafı, nağdsız hesablaşmaların tətbiqi formalarının müasirləşdirilmiş məqsədi ilə «Nağdsız hesablaşmalar üzrə pul köçürmələri haqqında təlimat» yeniləşdirilərək təsdiq edilmişdir. Yeni redaksiya üzrə qaydalar beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılaraq ödəniş sənədləri və onların tətbiqi icrasına dair işlər təkmilləşdirilmiş, nağdsız hesablaşma növü kimi ödəniş tələbnamə-tapşırığı üzrə hesablaşmalar müəyyən olunmuşdur. 2015-ci ildə tədiyyə sistemlərinə nəzarət prizmasında Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankının Ödəniş və Hesablaşma Sistemləri Komitəsi və Beynəlxalq Qiymətli Kağızlar üzrə Komissiyaların Beynəlxalq Təşkilatı tərəfindən hazırlanmış «Maliyyə bazar infrastrukturunu üzrə prinsiplər» və «Açıqlanma çərçivəsi və Qiymətləndirmə Metodologiyası» kontenkstində sistem əhəmiyyətli bufer ödəniş sistemlərinin özünüqiymətləndirməsi işi reallaşdırılmışdır.

İnternet bank xidmətlərindən istifadədə geniş tətbiq olunur. Beləki, internet-banking vasitəsilə 25,8 mln.man. məbləğində 28,9 min əməliyyat reallaşdırılmışdır. Mobil-banking üzrə isə 786,5 min man. məbləğində 5,498 min əməliyyat reallaşdırıla bilinmişdir.

Elektron və internet vasitəsilə rahat, səmərəli və operativ şəkildə, banka gəlmədən hesab üzrə arzulanan əməliyyatları online rejimində icra edə bilərik. Strateji Yol Xəritəsində də bunlara xüsusi önəm verilmişdir.

Elektron banking faydalanmaq üçün göstərilən kanallardan istifadə edilə bilər:

- a) Mobil Bank
- b) İnternet Bank
- c) Bankomatlar

d) Məlumat köşkləri

k) SMS-xəbərdarlıq və məlumatlandırma.

Müasir dövrdə vaxtından səmərəli istifadənin ən mühüm elementlərdən biri mobil bank xidmətindən istifadə imkanlarıdır.

Mobil bank xidmətlərindən plastik kart sahib fərdlər istifadə edə bilərlər. Yeganə şərtlə ki, kartın aid olduğu təşkilatın mobilbank xidmətləri olsun. Mobilbank xidməti vasitəsilə müştəri öz hesabını idarə edib müəyyən əməliyyatları həyata keçirə bilər.

a) hesabında olan balansın yoxlanılması;

b) hesabındakı əməliyyatlar barədə hesabatın formalaşdırılması;

c) enerji haqlarının ödənişi;

d) mobil şəbəkəsinin istifadəsi haqlarının ödənişi;

k) kartdan karta vəsait köçürmələri (Kart Transfer);

e) beynəlxalq danışıqlar üzrə borcların ödənişi;

j) internet borclarının ödənilməsi (ADSL);

s) elektron aviabiletlərin ödənilməsi (SW Travel);

m) Əməliyyat haqda sms-bildirişin alınması.

Mobilbank xidmətindən adətən plastik kart sahibi istifadə edə bilər. Bunun üçün kartı aid olduğu bankın mobildank üzrə xidmətini təklif etməsi zəruridir. Mobilbank xidmətini əksər banklar, o cümlədən Azərbaycan Beynəlxalq Bankı, Bank Respublika, Ata Bank, Bank of Azerbaijan, Silk Way Bank, Niroyl Bank, Rabitə Bank, Xalq Bank təqdim edir. Bu banklar Azərkatr prosesinq mərkəzinə aiddir.

Bu xidmətə qoşulmaq əsasən köhnə və təzə varianlar üzrə aparıla bilər.

Köhnə qaydada «Azercell Telekom» BM klient xidmətləri şöbələrindən (Azersell Express) fərdi SİM-karta sahib olmalısınız. Bunuun üçün plastik kartla təmin edən Bankın filialına müraciət olunmalı, müvafiq normativlərə əməl olunmalıdır. Bank «MobilBank» xidmətlərini təmin etmə və xidmətə qoşulma qaydalarını açıqlamalıdır. Bank təqdim etdiyi «MobilBank» xidmətinə qoşulmaq

barədə sənədləri iki nüsxədə doldurulmalıdır. Uyğun olan xidmət növlərinin seçimi təmin edilməlidir.

Yeni formaya isə Mobil Bank xidmətindən Azercell, Bakcell, NarMobile və Azerfone-Vodafone müştəriləri qoşula bilər. Belə xidmətə internetə girişi olan bütün mobil telefonlarla qoşulmaq olar. Xidmətə qoşulma vaxtına müştərinin plastik kartının son müddəti bitməmiş olmalıdır. Bankomatdan istifadə olunaraq qeydiyyatdan keçirilərək seriya nömrəsi göstərilən çeki çap edərək mobil telefonuna AzeriKartın saytından bankın müvafiq linkindən MIDLET-i köçürülməli və xidmətdən istifadəyə olunmalıdır. Midlet – Mobil Bank sektorunda müxtəlif əməliyyatları aparmaq üzrə xidmətin proqram təminatıdır. Bu zaman mobil telefonu Mobil Bank xidmətindən kənarlaşdırmaq üçün midleti telefonun yaddaşından mütləq silmək lazımdır.

«MobilBank» xidmət növündən istifadə olunarkən ödənişlərin edilməsi (ödənişlər menyusu), xidmətlərdən yararlanmaq (xidmətlər menyusu), kart əməliyyatları aparılması üzrə bildirişlərin köçürülməsi və s. əməliyyatlar icra olunarkən onlardan müvafiq bank xidmət haqları tutulacaqdır.

Rəqəmsal əməliyyatlara əsasən aşağıdakılar aid etmək olar:

- a) kommunal və sair xidmətlərin ödənişi;
- b) mobil operator üzrə xidmətlərinin ödənişi;
- c) internet provafderlər üzrə xidmətlərinin ödənişi
- d) Pulun kartdan karta ötürülməsi;
- e) kartın blokləşdirilməsi;
- f) hesabdən çıxarışın icrası;
- g) kartın balansı haqqında məlumatın alınması.

Strateji Yol Xəritəsində göstərilən bu sistemin üstünlükləri aşağıdakı üstünlüklərini xüsusi olaraq vurğulaya bilərik:

- a) əməliyyatların real vaxt onlayn rejimində icrası;
- b) Yerindən və zamanından asılı olmaması;
- c) SİM kartları dəyişmədən belə xidmətə qoşulma imkanı;
- d) banka gəlmədən qoşulma imkanı;

e) istənilən mobil provayder və operator nomrəsi ilə qoşulma imkanı.

«İnternet-bank» seqmenti bankla davranışı zamanı azad rejim seçimi təklif edərək, ödənişlərin icrası üzrə şirkətin real imkanlarını genişləndirir.

«İnternet-bank» sferası üçüncü fərdlərin köməyi olmadan sərbəst şəkildə bank əməliyyatlarını həyata keçirməyə və İnternetə qoşulmuş komüter olan istənilən məkanda istənilən məlumat əldə etməyə şərait yaradır.

İnternet-bank ölkənin Mərkəzi Bankının bütün göstərişlərini nəzərə alınması şərti ilə həyata keçirilmişdir. Bu isə nəticə etibarilə korporativ müştərilərə banka aşağıdakı normativ maliyyə sənədlərini göndərmək və əldə etmək imkanı verir:

- ödəniş tapşırıqları;
- ödəniş tələbləri;
- inkasso tapşırıqları;
- akkreditivlər;
- akseptdən imtina haqqında sənəd;
- kassa ərizəsi;
- inkasso üzrə ötürülmüş hesablaşma sənədləri reyestri;
- valyutanın dəyişdirilməsi üzrə ərizə;
- valyutanın alınması üzrə tapşırığı;
- valyutanın satışı üzrə tapşırıq;
- valyutanın sərbəst sürətdə satışı tapşırığı;
- valyutanın dəyişdirilməsi üzrə tapşırığı;
- idxal akkreditivinin açılması üzrə ərizə;
- nağd valyutanın təqdimi üzrə ərizə;
- valyuta əməliyyatları haqqında arayış;

Korporativ klientlər bankdan aşağıdakı sənədləri əldə edə bilirlər:

- istənilən müddət üzrə hesabdən çıxarış;
- istənilən müddət üzrə dövriyyəyə yekun çıxarışı;
- müştəriyə ödəniş tələbi.

«İnternet Bank» vasitəsilə, onlayn vaxt rejimində biznes hesabları idarə olunmaqla aşağıdakı əməliyyatlar icra oluna bilər:

- əməliyyatlar üçün bank çıxarışlarının əldə edilməsi;
- on-line rejimində hesablar üzrə məlumatların əldə olunması;
- müştərinin hesabına (istən ölkədəki, istərsə xaricdəki bankda) nağdsız formada pul vəsaitinin köçürülməsi;
- ƏDV-nin ödənilməsi;
- konvertasiya əməliyyatlarının icra olunması;
- əmanət üzrə əməliyyatların həyata keçirilməsi;
- yeni «İnternetBank» xidmətinin faydaları;
- hesablar üzrə məlumatların əldə olunması və çıxarışların formalaşdırılması, çıxarışların .pdf və .xls formatında idxalı və ixracı.
- əməkdaşların işləmə hüquqlarının təmin edilməsi.
- həm AZIPS, həm də XÖHKS sistemləri yolu ilə köçürmələr aparıla bilər;
- köçürmələr aparıldıqda təkrarlanan informasiya sistemdə şablon şəklində qoruna və rahat şəkildə istifadə oluna bilər;
- depozit əməliyyatları icra edilə bilər;
- kreditlərin təhlili, icrası və ödənilməsi imkanlarının mümkünlüyü;
- əməkdaşların xüsusi açar vasitəsilə hər hansı bir kompüterdən sistemə daxil olub əməliyyat apara bilməsi imkanları;
- məlumatların təhlükəsizliyinin daha yüksək səviyyədə təmin edilməsi. SMS Banking – Bankın Azercell və digər mobil operatorları ilə birlikdə ödəniş kart istifadəçilərinə ötürdüləri xidmət paketidir. Belə xidmətdən Bankın bütün ödəniş kart istifadəçiləri istifadə edə bilərlər. SMS Banking xidməti əsasən aşağıdakı imkanları təmin edir:
 - ödəniş kartının vasitəsilə hər bir əməliyyat haqqında SMS üzrə məlumatın alınması;
 - ödəniş kartının istifadə vaxtının bitməsi haqqında informasiya alınması;
 - ödəniş kart hesabınızda cari balans haqqında məlumatın əldə edilməsi;
 - kommunal xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi;
 - Bakcell, Azercell, Nar mobile və Azerfon mobil operatorunun xidmətlərinin haqqının ödənilməsi;

- cari valyuta məzənnəsi haqqında məlumatın alınması;
- ödəniş kart hesabından qısa məzmunlu çıxarışın əldə edilməsi;
- ödəniş kartın müvəqqəti olaraq blokləşdirilməsi.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində yeni aktualıq və innovativlik qazanmış maliyyə institutlarından biri kommersiya banklardır. Banklar tədiyyə sferasında fəaliyyət göstərməklə, mühüm və zəruri vəzifələr yerinə yetirir və o istehsal sahələrinin, bütövlükdə isə geniş təkrar istehsal prosesin tərəqqisində əvəzəlməz müstəsna rol oynayır. Bu kontekstdə bankların rolunun reallıqda iqtisadiyyata təsirini təcrid edilmiş şəkildə başa düşmək mümkünsüzdür. Belə ki, banklar öz xidmətlərini təqdim etməklə real iqtisadi sektora kömək edərək onu inkişaf etdirir. Bankların əhəmiyyətinə yalnız makro və mikro səviyyədə icra edilən ödəmə vəsaitlərinin həcmnin buraxılış və idarə edilməsi mövqeyindən yanaşılsa, bu yanlış və təzadlı bir məsələ olardı. Ölkəmizdə aparılan pul və monetar siyasətin tarazlığının əsas amili kimi iqtisadiyyatda milli valyutanın, yəni pul vahidinin sabitləşdirilməsi, onun həcmnin iqtisadiyyatın tələbatına uyğunlaşdırılması, bankların real sektordakı təyinatından birbaşa asılıdır.

Milli iqtisadiyyat inkişaf etdikcə maliyyə sabitliyinin təmin olunması ilə bağlı bank sektorunda da köklü dəyişikliklər reallaşmışdır. Belə ki, ölkəmiz müstəqilliyin ilk illəri ilə müqayisədə indi özündə liberallaşma, kütləvilik, inklyuzivlik, rəqəmsal bankçılıq, prudensial nəzarət və tənzimləmə sahəsində böyük uğurlar qazanmışdır.

Liberallaşma özünü onda ifadə edir ki, kommersiya bankları müddət keçdikcə, bir tərəfdən həm faiz dərəcələrini aşağı salır, digər tərəfdən də kreditin tənmitalılığı üzrə girovun faiz nisbətini orta hesabla minimuma endirirlər. Bu da bank sferasında rəqabətqabiliyyətliliyi təmin etməklə, bankların klient cəlb etmək marağı ilə bağlıdır. Bu eyni zamanda, yerli müəssisələrin dünya standartlarına uyğunlaşdırılması prosesinə dəstək baxımından da bank sferasının xidmətlərinə aiddir.

Maliyyə bazarında bank resurslarının formalaşması və yerləşdirilməsi üzrə də bir sıra nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bu əhali arasında banklara qarşı zəifləmiş etibarın qaytarılması, beynəlxalq qurumların Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı

ilə bağlı respublika banklarının kreditə olan tələbini ödəmək məqsədilə kredit məbləğləri ayırması ilə bağlıdır. Artıq əhalinin kommersiya özəl banklarında yerləşdirdikləri yatırımı əhəmiyyətli dərəcədə yüksəlmişdir. Eyni zamanda beynəlxalq qurumların aşağı faizlə milli kommersiya banklarına verdikləri kredit məbləğləri də geniş vüsət almışdır. Məcmu kredit əməliyyatları ilə yanaşı, digər aktiv əməliyyatlarda da tərəqqi nəzərə çarpır. Bu dinamikanı istər hesablaşmalar, o cümlədən, xüsusilə də beynəlxalq hesablaşmalar, istərsə də real və portfel investisiya səhələrində də görmək mümkündür.

Müasir milli iqtisadiyyatda kommersiya banklarının çevik aktiv əməliyyatlarının inkişafı üzrə sahəsində edilmiş təhlillərin bariz nəticəsi olaraq, mövcud problemlərin aradan qaldırılması tədbirlər üçün aşağıdakıların icrasını məqbul hesab edərək təklif edirəm:

1. Maliyyə xidmətləri bazarında faizlərin nisbətən yüksək olması indiki postneft dövründə fəaliyyət göstərən təşkilatlar üçün böyük çətinliklər yaratdığı üçün onlar kredit resurslarına maraq göstərmirlər. Nəticədə həm özəl bankların gəlirlərinin tərkibində kreditin payı çox olduğundan onların gəlirlərinin artım dinamikası zəifləyir, həm də şirkətlər çatışmayan resurslarının maliyyələşdirilməsi üçün mühüm kredit kimi mənbədən məhrum olurlar. Ona görə də, kredit üzrə faizlərin aşağı salınması tamamilə məqsədə uyğundur. Bu məqsədə depozitlər üzrə verilən faizlərin aşağı endirilməsi hesabına nail olunması resursların cəlb olunması prosesini azaltdığı üçün, bu metodun səmərəsiz olduğunu hesab edirəm. Bunun üçün ilk növbədə Mərkəzi Bankın özəl banklara verdikləri resurslara görə refinans uçot dərəcələri və banklararası kredit resursları bazarında faizlər getdikcə azaldılmalıdır.

2. Kreditləşmə prosesinin təşkili zamanı kreditin tam təminatlılığı kimi şirkətlərdən tələb olunan girov yox, onların maliyyə fəaliyyəti əsas kimi qəbul edilib araşdırılmalıdır. Çünki əksər hallarda girov məbləğinin çox böyük olması müştəriləri kredit götürməkdən yayındırır. Kreditin təminatlılığının başqa bir mənbəyi kimi, özəl kommersiya banklarının verdikləri kreditlər resursları üzrə yarana biləcək risklərin Mərkəzi Bank tərəfindən tam sığortalanması da ola bilər.

3. İnflyasiya şəraitində kommertiya bankları bəzən kiçik biznesə az maraq göstərir, perspektivdə daha sabit və imkanlı müştəri ilə işbirliyinə üstünlük verirlər. Lakin ölkəmizdə böyük həcmdə sərbəst kapitalla sahib olan bankların sayının hələ də azlığı və milli iqtisadiyyatın inkişafı üzrə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının məqbul olduğunu nəzərə alaraq, özəl kommertiya banklarının kiçik və orta biznesə (KOC) maraq göstərməsi zəruridir.

4. Maliyyə bazarının cəlbediciliyinin artırmaq üçün kommertiya banklarının əməliyyatlarının çeşidi və keyfiyyəti artırmalıdır. Azərbaycanda bank kleintləri trast, françeyzing, faktoring əməliyyatından az istifadə edirlər və ya bu əməliyyatların icrası proseduru mürəkkəb və çətin olması və kifayət qədər reklam olunmaması nəticəsində müştərilər bu cür əməliyyatlara heç də həmişə maraq göstərmirlər.

5. Bank üzrə mütəxəssis və kadrların təhsilinin artırılmasına xüsusi diqqət yetirilməli və qayğı göstərilməlidir. Kadrların dünyanın öncül universitetlərində bakalavr və magistratura pilləsində bilik qabiliyyət bacarıqlarının artırılması məqsədilə onların bank sektoru baxımından qabaqcıl ölkələrdə təcrübə və trening keçmələri, ixtisas artırma kurslarına yönəldirilməsi üçün vəsait ayrılmalıdır. Bu resursları ayırmağa maliyyə cəhətdən imkanı olmayan banklar və kredit orqanları isə banklarda xarici mütəxəssislərin təşkilatçılığı altında treyninqlər və kurslar təşkil etməlidirlər.

6. İnzibati amirlik sistemindən fərqli olaraq, real bazar iqtisadiyyatında banklar aktiv əməliyyatların elə səmərəli və optimal üsullarını seçilməlidirlər ki, belə əməliyyatların icrası nəticəsində banklar mənfəətli ola bilsin. Yəni hər hansı bir bank səfərbər etdiyi pul vəsaitlərindən işgüzar şəkildə istifadə edərək həm öz mənfəətini artırmalı, həm də əksər fəaliyyət seqmentlərinin işinə hərtərəfli zəruri maliyyə köməkliyi etməlidirlər. Xüsusilə, bankların səmərəli fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsi yolu ilə kredit qoyuluşları bazarının formalaşmasına optimal şərait yaradılmalıdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. AR Prezidentinin 16 mart 1026-cı il tarixli 1897 sayılı Fərmanı.
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Statistik məcmuə. Bakı, AR DSK, 2015. – 804 s.
3. Abbasov Ə., Məmmədov Z., Rzayev R., Həmişəyeva Ş. Bank işi və elektron hançısıllıq. Dərslik. – Bakı: Qanun, 2003. – 452 s.
4. Abdullayev Ş.Ə., Xudiyev N.N. Kommersiya banklarında kredit resurslarının təşkili və kredit risklərinin sığortalanması. – Bakı: Elm, 2000. – 250 s.
5. Abdullayev Ş.Ə., Əsgərov R.V, Bank işi. Dərslik. – Bakı: Çəşioğlu, 2007.
6. Abdullayev Ş.Ə. Azərbaycanda bank sistemi və bank resurslarının idarə olunması. Monoqrafiya. – Bakı: Azərnəşr, 2001. – 352 s.
7. Bağırov M.M. Banklar və bank əməliyyatları. – Bakı: Nurlan, 2003. – 511 s.
8. Bank fəaliyyətinin əsasları: elmi-nəzəri və praktiki məlumat kitabı. – Bakı: Azərnəşr. 2013. – 480 s.
9. Bəşirov R.A. Bank işi. Dərslik. – Bakı: İqtisad Universiteti nəzəriyyəti, 2007. – 117 s.
10. Banklar haqqında normativ-hüquqi aktlar toplusu. – Bakı: Qanun, 2009. – 1092 s.
11. Məmmədov Z.F. Bank fəaliyyətinin əsasları. (Elmi-nəzəri və praktiki məlumat kitabı). – Bakı: Azərnəşr, 2013. – 480 s.
12. Sadıqov E.M. Bank əməliyyatları. Dərs vəsaiti. – Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 2010. – 212 s.
13. Алонсо В.А. Валютные операции как инструмент стратегии и тактики коммерческих банков//Финансовое исследование. – 2012. - №4. – С. 9-13.
14. Балабанова И.Т. Банки и банковское дело: Учебное пособие. – СПб.: Питер, 2010. – 304 с.

15. Банки и банковские операции: Учебник для вузов/Под ред.проф. Е.Ф.Жукова. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 2011. – 356 с.

16. Банковская система в современной экономике: учебное пособие/Под ред. проф. О.И.Лаврушина. – М.:КНОРУС, 2016. – 360 с.

17. Банковский розничный бизнес: практическое пособие /Под ред. Н.В.Калистратова. – Москва: Издательская группа «БДЦ-пресс», 2006. – 424 с.

18. www.cbr.az – АМБ saytı

19. www.economy.gov.az – İqtisadiyat Nazirliyinin saytı

20. www.maliyye.gov.az - Maliyyə Nazirliyinin saytı

21. www.stat.gov.az – DSK-nın saytı

22. www.fimsa.az – Maliyyə Bazarlarına Nəzarət Palatasının saytı